

В ЯСКИНІ ЛЕВА

(УКРАЇНЕЦЬ У ПОЛЬСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ)

На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона

с п и с а в

ЗИНОВІЙ КНИЩ

ТОРОНТО

1958

В ЯСКИНІ ЛЕВА

(УКРАЇНЕЦЬ У ПОЛЬСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ)

На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона

с п и с а в

ЗИНОВІЙ КНИШ

ТОРОНТО

1958

Всі права застережені.

Printed by
The New Pathway
184 Alexander Ave., Winnipeg 2, Man.

П Е Р Е Д Н Є С Л О В О

Коли валилася Польща під ударами німецьких танкових колон, що охотили їй кліщами з трьох сторін, забулися в одну мить довгі роки польського знущання. На те місце найперше прийшла радість, безмежна радість, що не стало вже одного ворога. Байдуже, що буде далі, добре, що скінзилася розперезана польська сваволя.

Організація Українських Націоналістів, що з-поміж усього українства найбільше лиха від поляків зазнала і найтяжче відгуквала на собі тягар польського поліційного режиму, станула перед новими проблемами. А вони своєю величиною і трудністю далеко перевищали все те, що приніс дотеперішній досвід у Польщі. Вся увага сконцентрувалася на двох завданнях: реорганізувати власні сили і підготувлятися до боротьби з московським більшовизмом. Польща лежала на лопатках, поторощена, розбита і безсила, зайнята своїми клопатами і своєю боротьбою, — як противник України в даний мент не рахувалася, один фронт визвольної боротьби для націоналістів покищо відпав.

Однаге в народі польському глухо кипіла ненависть супроти українців. Бувши самі під важенним німецьким зоботом і кожного дня складаючи жертви в своєму резистансі, поляки все ще мріяли про помсту над українцями, що їх з незрозумітих

пригин уважали однією з пригин свого упадку. Ненависть до українців не то що не погасла, а навпаки, росла, і це відчувалося майже на кожному кроці. Тому О. У. Н. не могла зовсім набоці лишити польського відтинку, бо хоз сьогодні поляки слабі, але завтра міжнародня констеляція для них може бути сприятлива, тоді виліватимуть свою злість на українців. А після догоди Гітлера зо Сталіном можна було сподіватися всяких карколомних несподіванок, вклюдно з польсько-німецьким порозумінням. Тимбільше, що Гітлер уже й передтим спокушав поляків різними обіцянками на сході і ця політика мала, так мовити б, уже свою традицію.

За розвитком внутрішньої польської політичної ситуації і за станом польської справи в світі О. У. Н. мусіла слідкувати дуже пильно. За границею поляки взяли до українців іншу тактику. Їм залежало на тому, щоб перед альянтським світом доказати, що українці не погоджуються з приєднанням Західної України до УРСРеспубліки і що вони своєю лояльністю до польського уряду, своєю угастю в польських політичних акціях і в польській армії виявляють з одного боку протест проти окупації Галичини й Волині більшовиками і з другого боку декларуються за довоєнним статус кво, цебто за приналежністю тих земель до Польщі. Натомісьць більшовики зо свого боку зорганізували всенародній плебісцит за прилуженням Західної України до У. Р. С. Р. Отож, щоб прихилити до себе українців і вигравати їх, як атут у своїй міжнародній політиці, польський екзильний уряд пішов на примирну поставу супроти українців. Мовляв, що було, те загуло, не все

було добре, забудьмо наразі про те, наперед перемога — а потім справедливість. Коли ж ідеться про позування поляків у краю, то вони найрадіше вирізали б українців до ноги.

І з одного і з другого здавала собі справу О. У. Н. Не мала вона безпосередньої зустрічі з поляками в своїй політичній роботі того часу, в своїй боротьбі зверталася лицем проти Москви. А за плезима в неї діялися режі, що їх ніяк не пускати мовчки попри вуха, бо загазували вони за все українське життя в Генерал-Губернаторстві й О. У. Н., хоз-нехоз, силою обставин несла за нього відповідальність.

Перше, до зого прийшлося зайняти становище, це факт народження польського протинімецького підпілля. Слабе спозатку і доволі незугарно зорганізоване, воно росло з кожним днем, давало про себе знати і в скорому часі мусіло стати реальною силою, що з нею рахуватимуться німці і що на неї мусять оглядатися й українці. Там десь за фронтами й морями діяв польський екзильний уряд, його знагнення і впливів трудно було в той час оцінити під німецькою окупацією, але в краю діяло організоване підпілля і воно, а не польський уряд, стало фактичною силою, що вела й репрезентувала польський нарід у боротьбі. Хто як хто, але О. У. Н. найкраще могла це розуміти й оцінити, бо ж у такому самому положенні вона сама перебувала вже від років.

Як поставити себе до польського підпілля? О. У. Н. зазнала багато лиха від Польщі і відкинути зовсім емотивний гинник, укладаючи взаємовідносини між українцями й поляками, було дуже трудно.

Задовго кипіла ненависть і занадто свіжо сиділи в пам'яті тисязів людей польські знущання, побої і тортури. А тим часом розум диктував забути про все, зосередити всі сили і спрямувати всі удари на московський фронт.

Невідомо, чи були які спроби домоворуватися з поляками в тому часі. Гадаю, що їх не було, коли не рахувати приватних розмов між одиницями. Поляки зайняті були німцями, українці москалями-більшовиками, кожен мав того зайняття по вуха і таким чином витворилася хвилева ситуація польсько-українського завішення зброї. Це далеко ще не значило, що на тому відтинку боротьби настало відпруження. Ні, обидві сторони стояли під зброєю і готові були кожної хвилі скозити на себе, що й сталося кілька років пізніше, на превелику шкоду обидвом народам і на втіху москалям.

Існування польського підпілля, власне, лежало в нашому інтересі. В той спосіб німці мали куди звертати свою увагу в Генерал-Губернаторстві і гестапівський апарат мав зайняття та лишав поки-що в спокою українців. Що сильніше польське підпілля, то більше клопоту німцям, то вільніші рухи для нас. Розумна тактика вимагала, щоб не вмішуватися в польсько-німецькі взаємини, залишити їх обидвом партнерам. І в тому напрямі йшли інструкції О. У. Н. для зленів, в такому сенсі давалися поради і вказівки українцям у терені. При тому, де можна, там дуже обережно виявляли полякам симпатію в їхній боротьбі.

Осередком польського резистансу стала Варшава, найбільш патріотичне польське місто, що мало

за собою традицію “листопадового повстання” 1831 і “січневого” 1863 року. Німці зненавиділи Варшаву, як символ польського опору їхній експансивній політиці, що довів до світової війни і перервав ланцюг безкровних німецьких перемог. Столицею Генерал-Губернаторства зробили вони місто Краків, там не вавельському замку мав свою резиденцію Ганс Франк і там розмістилася адміністраційна й поліційна центральні німецької окупації. Варшаву хотіли німці знищити, виголодити її населення, зруйнувати економічно, з мільйонової столиці спровадити її до стану провінційного міста. В Варшаві було друге з герги величиною, після Нью-Йорку, скупчення жидів у світі, і німці рахували, що після екстермінації жидів кількість населення Варшави відразу впаде на 40%, решта розбредеться по країні, шукаючи праці і хліба, Варшава змаліє й опустіє.

Але Варшава жила. Людність у ній не то що не змаліла, а навпаки, зросла, звідусіль з’їжджалися туди поляки, щоб у лабіринті метрополії затерти за собою сліди, згубитися в великоміській масі. Чорний ринок розквітав буйно, Варшава стала найпершим центром горної торгівлі в Європі.

І там десь у Варшаві збігалися всі нитки польської політичної акції в краю, організувалося керівництво польського резистансу, снувалися пляни. О. У. Н. позала передумувати над тим, якби то достатися до поляків, zorganizувати собі постагання інформацій, що діється в польському підпіллі, які в нього наміри і пляни відносно українців.

Використовувано до того організаційну сітку О. У. Н. у Варшаві, де жило багато українців ще

з-перед війни і без ніякого сумніву мали якісь контакти, особисті зв'язки і знайомства з поляками. Такі інструкції відійшли до Варшави негайно, та отримані інформації були дуже скуті і майже нічого не давали. Безперечно, в тому часі польське підпілля не було ще сцентралізоване під одним проводом, відносини там панували хаотизні та й саме воно не впоралося ще з загальними своїми організаційними проблемами, то й не диво, що інформацій було малувато.

Після деякого вагання рішилася О. У. Н. на позатку 1940 року зробити спробу проникнути в середину польського підпілля і загноздити там своїх людей, що мусіли б вжитися в свою ролю й вести себе докладнісінько так, як і польські підпільники. Їхнім завданням було б просуватися, скільки можна, догори, та збирати вістки про все, що там діється, а найбільше про те, яким духом віє до українців.

В тому ділі О. У. Н. досвіду не мала. Ніколи передтим не працювала вона в гужому середовищі, не мала до того потреби. Її головною турботою було не те, що думає Н. К. В. Д. ги польська поліція, ги румунська сігуранца, тільки як охоронити своїх зленів перед ударами ворога і як творити собі догідні умови праці. Станувши перед проблемою висилки людей для пенетрації в гуже підпілля, невідомо було, як і від зого загати. Чужа контррозвідка, що має звизайно за собою традицію довшого державного існування, збирає досвід своїх керівників і агентів, веде спеціальні школи й курси, а все таки здається переважно на щастя припадку ги на підкупну силу грошей. Що й казати про О. У. Н., що не

мала нізого, крім безмежно відданих і жертвенних людей.

З тих людей вибрано невелику групу і призначено її до праці в Варшаві. Як уміли, так їх учили й підготовляли, курс тривав два місяці. Мусіли це бути люди інтелігентні й освічені, добре володіти польською мовою, щоб не прозрадити себе українським акцентом, знати Варшаву, вміти взутися в польську психіку. Раз пішли вони на працю в зужому середовищі, мусіли з головою пірнути в польському підпіллі, звільнити їх від того могла тільки смерть або закінчена робота.

Провідником групи назначено Тадея Гордона. В регулярних відступах часу приїжджав він до Кракова, привозив коптицю польської нелегальної літератури, гроші, різні документи й матеріали. Прослідів він у серці польського підпілля ще довго після того, як розшалілася буря на сході. Можливо, що О. У. Н. тримала б його ще довше, бо якраз тоді рапідно позали гіршати польсько-українські взаємини, що закінчилися вистрілюванням людей і кривавими акціями на більшу скалю. Однаже в тому часі він уже був розконспірований, щораз тяжже було йому виконувати свою працю і кінець-кінців його звідти відтягнули.

Тадей Гордон нездатний був жити спокійним життям. В атмосфері небезпеки погузався він, як риба в воді, і коли життя його туди не кидало, він сам її шукав. Коли скінчилася війна і він разом з тисягами інших знайшовся в таборах Д. П. в Німеггінні, не міг знести задушливого повітря еміграції і зголосився до підпільної роботи в краю. Перейшов нор-

мальний для всіх перевишкіл і з весною 1948 року закрилася за ним залізна занавіса. Від того часу ніже одним словом не дав про себе знати. Може загинув, а може живе десь у далеких таборах заслання, а може наймовірне його щастя і пригодницька жилка кинули його в нові умовини підсоветської дійсности на місце, де він використав свій досвід мімікрі й одного дня знову до нас заговорить.

Перед своїм відїздом Гордон списав застинно свої пригоди з варшавського періоду його діяльности і зложив в архіві О. У. Н. з тим, що можна їх опублікувати, якщо б він не вернувся або не дав про себе знаку життя до п'ятьох років. На жаль не списав він усього повністю, а й з того, що написав, лишилася тільки застина. Власне, це не розповідь, тільки уривчасті записки, фрагменти оповідань, повідривані інформації. Події, що їх він описує, такі фантастичні, що питаюги це я запитував себе: правда це, чи казка? Наймовірні пригоди переходять перед нашими очима, немов на фільмовій стрізці з Голівуду і, здається, ніяка людська фантазія не перевищить того, що дало страшне життя воєнної дійсности.

З того фрагментарного матеріялу старався я скласти систематичне оповідання. Не всі режі там ясні, на жаль нема Гордона, щоб роз'яснив, з його людей теж ледве чи залишився хто при житті, не живуть теж і сл. п. Іван Равлик та полк. Роман Сушко, з якими Гордон утримував організаційні зв'язки в О. У. Н. Нехай же ж іде це в світ так, як це Гордон пережив і яким по собі залишив, і нехай бережуть про нього згадку друзі, для яких і задля яких важив він своє життя у візній небезпеці.

З и н о в і й К н и ш

1. Р о з д і л

ДИВНА ІСТОРІЯ ТАДЕЯ ГОРДОНА

Відрядження до Варшави: 20 чоловік і одна жінка. — Схема праці групи Гордона. — Гестапівські конфіденти. — Переловити кур'єра з Вильни! — Як я дістався до польського підпілля? — "Зв'язок Польських Неподлеглосцьофцүф". — Єхидність д-ра Косіцького. — Стаю зв'язковим до організації "Польська Жие". — Вина і кара сержанта Щенсноґо. — Закопаний скарб в Алеї Руж. — Ян Мазуркевіч і його "слічнотка". — Генрик Боруцкі-Чарни, командант організації "Польська Жие". — Нелегальні друкарні. — Стріли в конспіративній квартирі. — Смерть гестапівця Беройтера і німецька відплата в "акції Б." — Польські всипи і ланцюг арештів. — Як загинули всі три друкарні організації "Польська Жие". — Мене нагороджено орденом. — Арешт Боруцкоґо, перебраного за жінку. — Його божевільне щастя й утеча з тюрми. — У відділі боротьби з конфідентами. — Система польських підпільних судів. — Спілка ключника Пільніка з Гестапом і торгівля жидами. —

Я перейшов німецько-сов'єтську границю в місцевості поміж селом Дахнів коло Любачева і Чесановом дня 13 січня 1940 року. Через Люблин і Варшаву, послугуючися документами на назвище Володимир Роговскі, дібрався я до Кракова, звідки організаційною дорогою попав на вишкільні підпільні курси в Карпатах.

Для нашої групи — двадцять чоловіків і одна жінка — курс закінчився 20 квітня 1940 року. В цьому дні провід Організації призначив мене на команданта бувшої польської столиці Варшави, разом з т. зв. варшавським дистриктом. Я отримав військовий ступінь сотника, трохи грошей, подрібні інструкції про те, що треба робити на новому місці і “щастя Боже!” на дорогу.

Варшавський дистрикт і сама Варшава були на той час чи не найбільш гарячим місцем в Європі. В самій Варшаві жило 1,200.000 мешканців, у тому понад пів мільйона жидів, около 50,000 українців, решта поляки, німці, росіяни і всяка збиранина. Чи не вдвоє стільки людности жило в варшавському дистрикті.

Інструкції, дані мені на дорогу, в пропорції до числа людей, що їх мав я до диспозиції, і мізерної суми грошей, бриніли просто фантастично. Плян нашої праці обговорено досить докладно перед нашим від'їздом.

До нашої діяльности належали головним чином військова й політична розвідка серед німців і поляків.

Військова розвідка полягала на зібранні інформацій про німецькі військові частини, скільки їх, які роди зброї, які пляни. В тому часі була вже надія на близький зудар Німеччини з С.С.С.Р., ішлося про те, щоб з руху частин окреслити приблизно, коли він почнеться. Стільки, якщо йдеться про німців.

Було важно зорієнтуватися, яких розвідників і скільки їх мають на тому терені большевики.

Господарські інформації: сюди належало між іншими зібрати числові дані про сільське господарство в часі окупації, урожаї, стан худоби, дальше про всі фабрики, що на тому терені працювали, все одне, що вони продукували, гудзики, машини до писання, ліки чи зброю.

Далі йшов транспорт, незвичайно важлива справа: повітряний, залізничні, авта, звичайні кінні вози, стан доріг і мостів.

Довоєнні польські статистичні й економічні публікації показали майже без значення в тодішньому часі, стільки змін принесла з собою війна. Все те треба було безнастанно перевірювати і доповнювати.

Відділ політичної розвідки поділявся на три частини:

1. що роблять і думають свої, українці, 2. поляки, 3. жиди.

Швидко поляків прийшлося наразі розділити на три групи:

1. т. зв. ендеки, (О.Н.Р., націонал-демократи), 2. А. К. цебто Армія Крайова, в склад якої на початках входила добра сотня різних підпільних груп, заки остаточно зорганізувалася й оформилася вона на чисто військовій базі, і 3. комуністи, група на початках дуже слаба, що скоро почала рости після вибуху німецько-большевицької війни.*)

Треба було зорганізувати і дуже добре законспірувати контррозвідку для власної нашої безпе-

*) В 1944 році комуністичне підпілля в Польщі почало вживати назви А. Л. = Армія Людова, для відрізнення від національної А. К.

ки, при тому бойову групку для спеціальних бойових завдань у разі потреби. А потреба ця прийшла дуже швидко.

Не дуже то здавав я собі справу, що з того зможу виконати і як це потраплю зробити, але в усіх нас був запал і охота до праці, — мало думали ми про труднощі й перешкоди.

На місце заїхали без пригод, розгоститися мали де, про те подбали зв'язкові, що жили в Варшаві до нашого приїзду. Ми розмістилися в чотирьох групах: на Алеї Неподлеглосці, при вулиці Снядецьких, Нарбута і Конопчинських. У воєнному часі наш приїзд і побут у великоміському муравлиці нікого не зацікавив, ніхто не звертав уваги на кількох людей, що вели себе спокійно, голодували, як і поляки, зодягнені бідно, частинно навіть у військовій польській уніформі. Всі говорили по-польськи дуже добре, половина опанувала варшавський акцент, решта подавалася за “кресовякуф”*) з Виленщини і “Малопольські”**). Більшість з них були або студенти або вже й абсолювенти варшавських високих шкіл.

Перших кілька тижнів запізнавалися ми з новим середовищем, часто без цілі цілими днями волючилися по величезному місті, тільки частина знала Варшаву справді добре. Я сам був там до війни кілька разів, але короткий час, а крім того перебував у поліційних арештах при вулиці Ясній і в тюрмі на Мокотові.

*) кресовяк — той, що живе “на кресах”, на окраїнах.

***) Малопольська — в польській державно-адміністраційній термінології = Галичина.

Місто сильно збите бомбами, румовища усунені лише настільки, щоб уможливити вуличний рух. Самі поляки обрахували, що біля сто тисяч трупів спочиває десь під звалищами.

В початках найбільша небезпека грозила від Гестапо і тому першим моїм завданням було розвідатися, що робить і як працює ця шановна інституція, що стільки нам пізніше сала залляла за шкуру. Згодом тих небезпек прийшло більше.

До Гестапо кожного дня сунули довжелезні черги людей, переважно самих поляків, трохи жидів, доки мали ще більшу вільність рухів, а теж і москалі і частина фольксдойчів. Всі ці "інтересенти" в більшості те й робили, що складали доноси про підпільну діяльність поляків. В той час Гестапо діяло ще несправно, усіх конфідентів заставляло приходити до бюро при Алеї Шуха. Завдяки тому в мене впродовж кількох місяців був уже довгий список з сотнями назвиц і адрес тих людей, що туди зчаста забігали і по всякій правдоподібності були гестапівськими конфідентами. Такий спосіб контактуватися з конфідентами був дуже недобрий і я просто дивувався необережності чи просто навіть дурноті німців. Це відстрашувало донощиків майбутніх і деконспірувало вже діючих. Через таке публічне рапортування в білий день найбільш примітивна розвідка могла без більшого труду виловити більшість конфідентів. Трохи пізніше Гестапо спам'яталося і назначувало стрічі конфідентам на законспірованих квартирах.

Ліста підозрілих у конфідентській службі була для нас цінним набутком. Тепер, після стільки літ,

думаю, що 90% їх уже не живе, перебили їх поляки або через їхню власну необережність, або через дурноту німців. Все ж таки 10% може ще лишилися при житті і вони далі будуть доносити кожному, хто того потребує, бо така вже вдача кожного донощика. Могли б діяти і для нас, якби нам це було потрібне.

Моя праця йшла наперед, хоч дуже поволі. Я точно відсилав звіти на устійнений організаційний зв'язок.

Якось у половині травня 1940 року спеціальний кур'єр О.У.Н. привіз мені відомість, що в дорозі з Вильни до Варшави їде дуже важний зв'язковий польського підпілля, на назвище Анатоль Лубанов, долучено до того докладний опис його особи та всі його персональні дані. Ця вістка прийшла від команданта О.У.Н. на Виленщину через Клайпеду, (Мемель). Лубанов мав зголоситися в Варшаві при вулиці Маршалківській ч. 62 в осібняка на прізвище Кароль Вненк, що був його друзякою зо шкільної лавки і належав тоді до З.П.Н.*) Крім того Лубанов мав якусь складну кличку до місцевих поляків, на основі якої був уповажнений до незнаних ближче нам на той час переговорів, її наша Організація не могла переловити. На схоплення Лубанова покладено мені сильний натиск, бо правдоподібно має він біля себе різні пропозиції чи навіть конкретні інструкції відносно поведінки польського підпілля з українцями. Ішлося там про організацію провокативних виступів на більшу скалю, що мали б українців з одного боку дискредитувати, а з

*) Звйонзек Польських Неподлеглосцьофцуф = Союз Польських Незалежників

другого виставляти на нищення від большевиків і німців, та невідомо ближче, на чому це мало б полягати.

По моїм обрахункам, десь у тих днях Лубанов повинен уже з'явитися в Варшаві. Розумів я добре, що це справді великої ваги справа, але як за неї братися? Намітив я плян найпростіший, на який міг здобутися. Вибравши двох метких хлопців, подав їм опис особи Лубанова і казав стежити під домом ч. 62 Маршалківської вулиці, чи не заходить туди такий тип. В сінях висіла таблиця з назвицями мешканців кам'яниці і було на ній назвище Кароля Вненка, я сподівався, що Лубанов буде настільки необережний, що зайде туди особисто. Обсервація ішла вже цілий тиждень і не вдалося ствердити, чи такий тип туди заходив. Це ще нічого не доказувало, бо Лубанов міг змити чуйність стійкових і зайти туди непомітно. Час ішов, а я з виконанням свого завдання стояв на місці. Серед того я рішився на зухвалий крок: пішов самий до Вненка. Не силувався я вибрати якогось мудрого пляну, бо й сам не знав, як довести справу до кінця, та не покидала мене віра, що я таки свого доб'юся.

Отже одного ранку застукав я до дверей Вненка. Відкрила мені якась старша жінка, я сказав їй, що хочу побачитися з паном Каролем Вненком, вона завела мене до сусідньої кімнати, де Вненк ще лежав у ліжку. Була це молода людина, яких 25 літ, тип інтелігента. Жінка вийшла і Вненк питається, чого мені потрібно. А я давай йому говорити, що в мене діло властиво не до нього самого, тільки до мого товариша з університету Степана Баторого

в Вильні. З цим товаришем, Анатолем Лубановом, розсталися ми біля пів року тому в Вильні. Я тоді виїхав у т. зв. родинних**) справах, а десь який місяць тому в тих самих справах виїхав і він. Ще на тому боці умовилися ми, що стрінемося при кінці квітня в моїх свояків у Кракові, а коли не буде його тоді, то на цій адресі в Варшаві, в його кузена чи приятеля. Я мав би переказати щось до своєї рідні в Вильні, якби Лубанов мав туди вертатися.

Моя польська мова була граматично добра, тільки ніяк не міг я позбутися “кресового” акценту, та це не дуже разило, багато поляків з наших околиць говорили такою ж самою мовою. Хоч я був бідно зодягнений і худий, аж зелений, але мої слова, яким я старався надати характер освіченої людини з добром різних іншомовних виразів, спокій і пряма військова постава зробили враження на Вненка. На згадку про Лубанова він зворушився, потрактував мене цигаркою, від якої я відмовився, тоді налляв самогонки і ми випили по чарці. Лубанова ще тут не було, він теж на нього жде і хотів би бачитися з ним якнайскоріше. Просив розказувати про мої воснні переживання. Цілий час ішла найзвичайнісінька розмова, ні з мого ні з його боку ніякого натяку на підпілля.

Я бачив свою невдачу і мусів попрощатися вже з Вненком, а в тому моменті він попросив мене зайти ще раз на днях, може якраз Лубанов надійде.

Весь час обсервація мешкання Вненка ішла дуже пильно, тепер мали ми певність, що Лубанов

**) означення на підпільні справи

таки мусить зайти. Через неповний тиждень пішов я туди ще раз. Посідали ми собі в глибоких фотелях, господиня принесла самогонки, заправленої какао і цукром, ми гуторили собі любенько. Горілки передтим не вживав я ніколи, першу чарку в своєму житті випив 2 жовтня 1939 року. Коли я вернувся додому з тюрми восени 1939 року, мої організаційні друзі, прибиті перебігом війни, що наразі нічого нам не давала, а також урадувані тим, що я зберігся при житті, влаштували “попивантус”: “Пий, брате, і так усе чорт бере!” З того часу не дивися я вже вовком на чарку, але старався тримати міру. Тут я мусів подвійно уважати, щоб не впитися і не пробалакатися.

Хоч усе здавалося йти найкраще, я все таки був дуже обережний. Не мав при собі ніяких компромітуючих речей, тільки набитий американський пістоль калібру, на європейську міру, 7,65, мав обов'язуючі в Генерал-Губернаторстві папері з фотознімкою на назвище Тадеуш Новіцкі, б. поручник піхотного полку, стаціонанованого в Вильні. Треба було рахуватися з тим, що контакт з Лубановом уже зловлено, що виявилася неправда моїх слів і могли мене стукнути молотком у голову, заки ще я встигну вихватити пістоль до оборони. Мене могли обшукаати непритомного і постарався я мати при собі такі папері, що нічого не зашкодили б, а може б і допомогли дібратися, куди треба. Я хотів дістатися в глибину польського підпілля — поверховна розвідка не давала більших результатів.

Та ніхто не збрався мене стукати молотком. Внєнк був з Закопаного, я знав добре ту місцевість,

перебув там цілі одні вакації. Він знав добре і Вильну, якої знову не знав я, хіба з короткої мандрівки по місті. Щастя хотіло, що короткий час проживав я у Вильні на Россах, при вулиці Старогородзенській число 8. На тій самій вулиці Вненк мав дівчину, на ім'я Христину, і знову щастя хотіло, що я запам'ятав собі з бачення моїх сусідів, а в тому і Христину. В тому віці дівчата запам'ятував я добре. Це відкрило мені довір'я Вненка. Опис вулиці, деякі подробиці, як згадка про зламане дерево, бузькове гніздо, стрімкий горбок, близькість цвинтаря, — переконали Вненка, що я з Вильни і що говорю правду. А розмова далі йшла про найпростішу буденщину.

Вненк запрошував мене заходити частіше, я приходив і весь час плів усякі теревені, виминаючи найменші натяки на політику, навіть на незадоволення з німців чи з большевиків.

Нарешті одного дня Вненк обережно і делікатно дав мені зрозуміти, що я мабуть не даром і не для власної приємності приїхав сюди. Такою ж самою загадковою мовою відказав я, що дуже жалію, що не можу дочекатися Лубанова, хтозна, чи не притрапилося йому яке лихо по дорозі, з того напевно вийде халепа для більше людей. З другого боку, мої обов'язки заставляють мене довше не ждати на Лубанова і вертатися самому до Вильни. В тих часах Вненк почав уже розказувати мені про умовини життя в Г. Г., натякнув тепер і на підпілля і пів-жартом, пів-серйозно висловив здогад, чи не підпільний я кур'єр. По деякому ваганні, я, з компліментами на адресу його проникливості, ніби то "признався", але наче б то йому і тільки йому одно-

му. Властиво, кур'єром і “особою” в підпіллі є Лубанов, а я от такий собі звичайний “хлопець до посилок” у Лубанова. Підлягаю тільки йому, тому не маю ніяких зв'язків, ніяких кличок і мушу вертатися. Це — щодо Варшави, бо в інших місцях, куди мене посилали, я своє діло вже зробив. Жаль от, що Лубанов десь пропав, це погано для справи в Варшаві.

Після короткої мовчанки Венек запропонував мені стрінутися з “інтересними людьми” для інформативних розмов, ось таких, як між нами двома. І так почалися зустрічі.

Та я зовсім нічого не знав про положення в Вильні. Не знав тамошньої організаційної системи, не знав груп, що там діють, ні як вони в підпіллі називаються, невідомо мені було, які там часописи виходять. Було надзвичайно ризиковно пускатися на цю авантюру, відразу могли б мене здемаскувати — а в підпіллі пардону нема! Все ж таки я рішився, потішаючи себе, що в цих часах підпілля ще не сцентралізоване, росте воно більше спонтанно, як організовано, багато речей і самим варшавським полякам невідомі і тим можна виправдати з одного боку мою неповну поінформованість і з другого ті небилиці, що їх я був би спочатку змушений городити. Водночас я найпоспішнішою дорогою просив від своєї Організації якихнебудь інформацій про стан польського підпілля у Вильні.

Мабуть Венек зневірився в можливість приходу Лубанова і постановив замість нього мене представити своїй організації. Мусів правдоподібно за мене

заручити і покликатися на те, що я зголосився по всім правилам і кличкам, бо мене далі не дуже вже й розпитували. Заслонюючися основною засадою кожної конспірації — “тримай язик за зубами” — подав я якусь назву групи, до якої належав, якийсь циклостильний часопис, що мав там виходити, кілька загальників про організаційне життя, що могли відноситися так само добре до Вільни, як і до Кракова чи Варшави, ширше розказував про відносини в Виленщині, про що, якщо не помиляюся, було вже писано в деяких польських підпільних виданнях у Варшаві, навіть у писаннях З. П. Н. Від тоді більше мене не допитували, з Вненком перестав я стрічатися, передали мене іншому зв'язковому, на ім'я д-р Косіцкі, жив він на Саській Кемпі, при вулиці Посельській ч. 2, якщо не заводить мене пам'ять. Була це дуже цікава людина. По професії музика, ще до війни довший час працював на українських землях у Польщі і з того часу зібрав кількості народніх пісень Галичини й Волині. Не цікавили його слова, тільки музична сторінка, мелодії й мотиви. Ці українські пісні переробляв він на польський лад і в одній з довгих розмов пояснював мені, яке це має значення для польської державности на західніх українських землях. Він хотів демонструвати польськість тих земель народніми піснями, наче б то польськими, а в дійсності краденими українськими. Казав, що це має більше переконливої сили, як не один політичний меморіал. Я на музиці не розуміюся комплетно, не вмю відрізнити українського мотиву від, скажім, китайського, але мене дуже вдарила єхидність того поляка, що

крадіжками з української культури хотів будувати польську державність на українських землях.

Косіцкі передав мене вже за варшавською кличкою далі і так я, вже найправильнішим організаційним шляхом, ліз щораз вище від одного достойника до другого. В короткому часі пізнав я майже цілу групу З. П. Н. Була вона невелика, основу її становив т. зв. Корпус Заользянські, цебто польські добровольці, що при розпаді Чехословаччини зголосилися відбирати від чехів Заользя. Людський матеріал був дуже добрий та ідейний, але, як у кожній підпільній організації, доволі густо перетиканий конфідентами Гестапо. Майже всі назвища тих конфідентів знав я з рапортів моєї розвідки, та не моє діло було мішатися в польські внутрішні справи, я пильнував, щоб самому здалеку від них триматися. Гірше було з поляками, бо ті не могли встерегтися перед власними своїми земляками, а тому Гестапо косило щедре жниво. Поляків ловили вдень і вночі, з того часу постала польська пісенька в Варшаві:

Для полякуф пиво, гржанкі,
В ноц арешти, в дзень лапанкі.
А для немцуф коньяк-альяж —
Пржегра войнен глупі малярж. *)

*) Для поляків пиво і гринки,
Вночі арешти, а вдень “лапанки”.
А для німців — коньяк-альяж,
Програє війну дурний маляр.

“Лапанки” натякують на масове виловлювання цивільного населення для висилки на роботи в Німеччині, а “маляр” — це Гітлер, що до першої світової війни мав професію кімнатного маляра.

Арешти йшли безперервно, на доноси і навагадь. Наслідком тих безугавних арештів щораз рвалася організаційна сітка, а крім того сіялося недовір'я між конспіраторами, невідомо, що записувати на рахунок припадку, а що на конто зради. Завжди є схильність перебільшувати впливи зради, на боротьбу з нею витрачається маса енергії. Ліквідували нераз і Богу духа винних людей, по засаді, що “де дрова рубають — там тріски падають”.

По нитці — до клубка. Дібрався я до самого команданта З. П. Н. Називався він д-р Себастьян Хоржевські, був лікарем у шпиталі при Новогородській ч. 82, сам по собі людина чесна, але дуже амбітний. Його ад'ютанткою була якась “пані Ядвіга”, що мешкала в одній з кам'яниць недалеко палати Бріля. Так поволеньки пізнав я всі тайни тієї групи, всунув до неї декількох наших людей, стараючися, щоб діставали вони головню кур'єрські і зв'язкові становища. Це нам могло придатися. Хоч і небезпечно було, бо раз такий кур'єр попав би в німецькі лабети — чекала його певна смерть. І справді, поляків гинуло дуже багато. Я нераз дивувався, як це так, що я більше уваги присвячую конфідентам і ліпшу маю щодо них розвідку, як вони, а в них же ж було до того більше засобів. Власне через ті часті “всипи” рвалися зв'язки, я лякався, що одного дня знову опинюся без контакту з польським підпіллям і тому старався забезпечитися при допомочі власних зв'язкових до різних груп.

А тих груп було багато. Як би там не було добре зорганізоване польське підпілля пізніше, на той час діяло воно дуже хаотично. Щобільше, різні гру-

пи вели з собою конкуренційну боротьбу і я нераз не міг опертися враженню, що деяких своїх “отаманів” вичищують вони німецькими руками. Спершу це видавалося мені страшне, а потім — привик. Смерть чигала на нас на кожному кроці, з життям ніхто не рахувався, будь воно й дороге окремії одиниці, гаслом дня було: “поляки мусять гинути, щоб жила Польща”. І поляки себе не жаліли. Їх підтримувала віра в те, що німці кінець-кінців мусять програти війну, а тоді прийде відродження Польщі і вони, конспіратори, будуть у ньому грати найголовнішу роль. Доля жорстоко їх розчарувала.

Коли підпільна праця ведеться різними від себе незалежними групами, ворогові тяжче з нею боротися. Куди легше нищити одну, сентралізовану організацію, не вимагає це такого великого контррозвідного апарату, не так трудно підсилати туди конфідентів. З другого боку, при наявності більшого числа підпільних груп марнується багато часу, енергії, грошових засобів і людей, що часто два або й три рази виконують одну й ту саму роботу. Якщо всі ті групи керуються одним центром зза кордону, що переводить поміж ними поділ праці і координує їхню діяльність, тоді такий стан кращий від однієї великої організації. Не знаю, як розв’язали поляки в себе пізніше ту справу, можливо, виявлять це колись спомини керівників їхнього підпілля, якщо залишилися вони в живих. Але вже в тому часі, на початках, ішли намагання дійти до якогось порозуміння між керівництвами окремо діючих підпільних груп. Поляки вживали для тієї справи технічного терміну — “створити дах для організації”.

Десь у липні або в серпні 1940 року призначено мене з рамени організації З. П. Н. зв'язковим до іншої організації, під назвою "Польська Жіє". Ця остання в тому часі була, — як видається мені, хоч може й помиляюся, — однією з більших і сильніше розгалужених організацій. Її діяльність часто зазублювалася за З. П. Н. і тому постановили вони стояти з собою в постійному контакті.

Д-р Себастьян Хоржевскі делегував мене до вступних розмов з організацією "Польська Жіє". Зо сторони тої організації приходило на розмови більше людей, а між ними один бувший сержант, на прізвище Щенсний, ім'я я призабув. Якось раз випадково стрінувся я з тим Щенсним на вулиці. Дуже радий він був з тієї зустрічі, зайшли ми в ближче знайомство і я стрічався з ним частіше, звичайно в каварнях, а раз чи два в його приватній квартирі, десь на Празі. Я виміркував, що він не дуже то вдоволений зо свого становища в "Польська Жіє" і хотів використати моє знайомство, щоб дістатися вище. Від нього витягнув я багато цінних дат про різні особисті справи провідних чинників "Польська Жіє".

При одній з наших зустрічей Щенсний почав розказувати мені про свої геройства з часів оборони Варшави. Завів мене на вулицю Зельну, де стояла його частина і там, серед руїн — майже ціла вулиця Зельна лежала в румовищах — показав мені місце, де він сам власноручно застрілив двох українців, вояків польської армії. Вони служили в його відділі, одинокі українці, і він увесь час підозрівав їх у нехиті до польської держави, а в часі боїв вели

вони себе так, що Щенсний — як сам розказував — більше часу витрачував на те, щоб їх пильнувати, як на стріляння в німців. Він обвинувачував їх, що вони, замість на німців, стріляли Богові в вікна і тільки марнували стріливо, отож він відвів їх у завулок і заки вони встигли зорієнтуватися в його намірах, постріляв їх з Віс-а*).

Мене взяла така гидь до того мерзенного типа, що так занізащо позбавив життя двох моїх земляків, що я всією силою стримував себе, щоб там таки серед руїн не пустити йому кулю в лоб. Щенсний мабуть очікував від мене похвал, бо коли я мовчав, він допитувався, як я на те задивляюся і чи добре він зробив. Обіцяв я йому, що колись про ті справи ширше поговоримо, як трапиться нагода, цю нагоду постановив я створити йому перед Трибуналом О. У. Н. та відразу домовився з ним про чергову стрічу.

Зійшлися ми, як звичайно, в одній цукорні, і я запропонував йому поїхати до моєї квартири, де маю коньяк і добру перекуску, там собі вигідно і спокійно побалакаємо. Моїм наміром було повезти його на одну з наших квартир при вулиці Нарбута, де справді все дбайливо було приготоване, щоб справити йому прийняття, та не таке, якого сподівався.

Всіли ми на трамвай ч. 9. Щенсний того дня чомусь був обережніший, як звичайно, розмова якось не ліпилася. Нагло, на половині дороги до нашої квартири, біля Уяздовського Парку, Щенсний сказав, що нікуди сьогодні не поїде. Ми висіли

*) Польський військовий пістоль великого калібру.

з трамваю і я спитався, що сталося. Дістав відповідь, що я йому підозріла птиця. Не знаю, чи це інстинкт обізвався в ньому, чи може справді я необережно в чомусь проговорився, може слово якесь українське вирвалося мені — ми говорили про українців. Власне, найкраще було б нам спокійно розійтися, може підозріння з часом розвіялися б. З двох причин тоді не зробив я того. Найперше, обіцяв я привести його на Суд О. У. Н., що зібрався вже й чекав на квартирі при вулиці Нарбута. А далі, коли справді в Щенсного зародилося підозріння до мене, яка певність, що він буде його зберігати в собі і не поділиться ним з іншими підпільниками?

Не довго думаючи, вихопив я пістоль, приложив йому до боку і сказав: “Підозріла птиця — це ти. Марш спокійно зо мною, а ні — тут тобі й амінь!” Був це дуже дурний крок з мого боку, бо як можна сподіватися, щоб Щенсний такий шмат дороги йшов спокійно, знаючи, що не добром пахне! Та все те діялося в секундах, що ніколи й роздумувати.

Ще не проговорив я останнього слова, як Щенсний, кремезний тип, на голову вищий за мене, якимсь рухом — як з джіу-джітсу — схватив мене за руку з пістолем і немилосердно її викрутив. Але рівночасно, заки ще нестерпний біль рознісся по м’язах, копнув я його в кістку правої ноги тяжким черевиком з такою силою, що він аж завив з болю. Мосі руки він не випустив, все ж таки натиск настільки звільнився, що я міг повернути трохи дуло пістоля і стрельнути йому в руку. Розторочив йому кість у передрамені. Тоді шойно кинув він мене і пустився навікача, але при тому другою рукою ви-

тягнув зза пояса Віс-а. Щастя для мене, пістоль не був заряджений, цебто, набої були в магазинку, та не було кулі в дулі, а щоб її туди зарядити, не міг він ужити перестріленої руки.

Все те діялося в дуже рухливому місці Варшави, около третьої години після обіда. Юрба майже завжди ставала в обороні того, хто тікає, але врятувати Щенсного не змогла. Завважили його і зловили якісь озброєні німці після короткої погоні, я згубився в натовпі і тільки приглядався, як його схоплено.

Так могла скінчитися вся моя кар'єра в польському підпіллі, але сліпе щастя стануло по моїй стороні, замість для мене, закінчилася вона для Щенсного.

Про епілог тієї справи довідався я від свого сусіда-поляка. Називався він Ян Мазуркевіч, літ 56-58, колишній сержант. Спочатку я вистерігався говорити з ним про підпільні справи, та це неможливе в Варшаві на довшу мету, бо кожен день приносив усякі сензації, що силоміць втискалися в розмову. А що пан сержант любили хильнути чарку, то часом у приятній атмосфері не одне цікаве від нього я довідувався, хоч пильно тримався мудрої засади: багато слухати — мало говорити.

День чи два після тієї авантюри зо Щенсним, зійшлися ми знову при чарці і тоді Мазуркевіч доповів мені кінець справи. Тоді не знали ще докладно, яким способом зловлено Щенсного. Були навіть підозріння, чи не зголосився він сам добровільно до німців з помсти за те, що один з підпільників баламутив йому жінку. Засипав він багато своїх товари-

щів. Заломався дуже швидко, таки того самого дня, як його зловлено, а свідчило про те ось що.

В вересні 1939 року полк, у якому служив Щенсний, закопав на Мокотові, чи не на Алеї Руж, полкову касу і частину депозитів з “Банку Господарства Крайового”. Було того кілька мільйонів золотих, хоч не в банкнотах тут справа, тільки в інших дорогоцінностях, бо в тому часі в Генерал-Губернаторстві ходила вже інша валюта. Нещастя хотіло, що підпільна група, до якої належали і Щенсний і Мазуркевіч, забіралася відкопувати цей “скарб” якраз тієї ночі, коли зловлено Щенсного. До розкопок призначено около тридцяти людей, перебраних за робітників з газівні, що наче б то мали направляти газопроводи. Звичайно такі роботи відбувалися ніччю і тому вся справа була б природньо виглядала, якби не те лихо, що якраз того пополудня попався Щенсний.

“Робітники” почали копати десь перед північчю. Було їх так багато тому, що не мали вони певности, де саме лежить цей “скарб”, і мусіли розкопувати рів на яких п’ятнадцять метрів у довжину алеї. Отже, коли так “робітники” преспокійно копали рів, — заїхала на вантажних автах майже сотня гестапівців і . . . казала копати далі.

Чи викопали вони цей “скарб”, чи ні, не вмів Мазуркевіч сказати, але кілька ледве “робітників” утекли, решту забрало Гестапо і при тому сконфіскувало два вантажні авта. А на підставі зізнань Щенсного виарештовано частину персоналу “Банку Господарства Крайового” на розі вулиць Нови Свят і Алеї Єрозолімські. Дуже жалував Мазуркевіч

за одним, що називався Позняк і мав псевдо “Кмі-ціц”, працював він у тому банку на якомусь під-рядному становищі, чи не портісром, але мала це бути якась корисна в конспірації людина. А так-само допоміг Шценсний зловити одного з найважли-ших людей у тій організації, на прізвище Кутиля, жив він десь коло вулиці Желязної.

Доля арештованих у Гестапо — трагічна. Од-наче цим разом чомусь не постріляли їх усіх, біль-шість вивезено до концентраку десь у Німеччині, між ними і того Кутилю, може врятувався хто з них і живе до сьогодні.

Шценсного німці помилували за його “всипи” і вивезли на працю до Німеччини, щоб урятувати його перед помстою підпілля, може живе десь під зміненим прізвищем.

Цікава доля Мазуркевіча. Хоч це й не дуже підходить до теми мого оповідання, але згадаю про те, щоб насвітлити відносини тієї доби.

Він мав жінку, молодшу за нього на яких двад-цять п'ять років. Висока на зріст блондинка, з гар-ним обличчям, від пояса вгору — доволі гарна, хоч не під мій смак, а вниз — за багато часу описувати її браки. По своїй вдачі — неприємна, відштовхую-ча, але старий Мазуркевіч ходив закоханий, як ко-цур, інакше не відзивався до неї, як “муї аньолюк”*) або “моя слічнотко”**). Ці компліменти вдарили бабі до голови і вона почала розглядатися за інши-ми, що ще ліпше вміли б оцінити її “янгольську кра-

*) мое янголятко

***) моя красуне.

су". Покидати Мазуркевіча їй не хотілося, бо він мав добре влаштоване мешкання, гарні речі, гроші, золото й дорогоцінності, отож хотіла вона так помайструвати діло, щоб послати старого до чорта і загарбати все його добро.

Одного разу зайшов я до Мазуркевіча і не застав його вдома. Жінка мене затримує, мав він ось-ось надійти. Тимчасом гостить мене чаєм і ні з цього ні з того починає нарікати на свою долю, що марно пропадає її молодий вік біля старого чоловіка. Трохи ніяково мені слухати, але з чемности не перебиваю. "Я молода й непогана" — тягне вона далі, "хотілося б пожити" і так далі під цю нуту. Страшенне дурна ситуація, не знати, чи забиратися з хати, чи вдавати дурного. Щось ніби потакую, ніби жартую, але сиджу, як на грані. Та ба! Баба набрала сміливости і слово по слові, без обиняків пропонує мені допомогти їй позбутися чоловіка. Вивести його над Вислу, застрілити і хай пливе собі до моря. Це таке просте, правда? Та й ніхто уваги не зверне на те в цих бурхливих часах. За те обіцяє нагороду, в золоті і "в натурі". Побий тебе сила Божя, — оце баба, щоб їй хрін! Відпекуюся, що я не вмю стріляти. "Та ж ви були вояком" — каже "слічнотка". "Тому ми й війну програли, що було більше таких вояків, як я".

Якось я відв'язався від того "аньолка", але раз змінив мешкання і перестав туди заходити. А недовго після того довідався я, що Мазуркевіча всадили до концентраку за чорну торгівлю — про донос постарався "аньолек" — і там він швидко помер. Отак пропав чоловік ні за цапову душу, хоч

у підпіллі працював, а що інше йому кінець принесло. “Слічнотка” часу не тратила, я декілька разів стрічав її на вулиці під руку з якимсь польським поліцистом.

Вернімося до організації “Польска Жис”. Я вже згадував, що з нею нав’язав я контакт від імені З. П. Н. Команданта “Польска Жис” називали псевдом “Чарни”, але мало хто знав, хіба найближчі його співпрацівники, як цей “Чарни” виглядає, яке його правдиве прізвище. Він умів добре конспіруватися, а це велика прикмета в тих часах. На стрічі з представниками інших організацій ніколи не з’являвся сам, тільки висилав своїх заступників. Найчастіше приходив молодий високий блондин, років під 27, називався Генрик Боруцкі, родом з-під Кельц чи Радома. Був він жонатий і мав одну дитину, жінка не жила в Варшаві, тільки десь на провінції і він туди вряди-годи їздив. Я зацікавився Боруцким і пустив у рух усі можливості моєї розвідки. Найперше мав я підозріння, а воно потім перейшло в певність, що саме він і є тим “Чарним”, але не признається до того не так з конспіративних причин, як через те, що боїться втратити авторитет і повагу в організації і в решті польського підпілля, коли рознесеться, що командантом тієї організації така молода людина. А був він дуже амбітний і при тому здібний, на мою думку провідницькими прикметами на багато перевищав інших знаних мені тоді провідних людей у підпільних групах. Про те знали його найближчі співпрацівники і, хоч нераз були вони високо поставлені і на багато старші за нього люди, не старалися його відсунути, щоб самим зай-

няти його місце. Деяких його співробітників знав я особисто, з прізвищ пам'ятаю якогось Гулевіча і редакторку органу “Польска Жиє”, Зофію Коссак-Щуцку. Чи ідентична вона з особою відомої польської письменниці, не беруся твердити з цілою певністю, бо не знав її до війни, але майже певно видається мені, що це та сама. Її правдиве прізвище по чоловікові, як казали, було Шатковска, чоловік її був польським майором і сидів тоді в німецькому полоні*).

“Польска Жиє” мала три власні друкарні: одну при вулиці Конопчинських, другу на Черняхові, а третю в центрі міста, вулицю вже забув. Всі три добре законспіровані. Перша містилася в якомусь верстаті, друга в підземеллі якогось більшого гаражу, а третя працювала легально для німців і поляків, виконуючи водночас тайно все, що було потрібне для організації.

Всі три друкарні працювали на повну пару. Крім організаційного офіціозу “Польска Жиє”, виходив там ще журнал на німецькій мові для фронтівих німців, друкувалися різні німецькі урядові до-

*) Жила вона в вимріяному для конспіративних цілей мешканні, на Черняхові, в якомусь закамарку, що з нього хотіли зробити перед війною вулицю. Вулиця була запланована і навіть уже дістала свою назву, але не було часу її забудувати, до війни встигли поставити на ній тільки одну-одніську кам'яницю, а що найважливіше, кам'яниця та мала відразу якесь більше число, мабуть 44 або 49. Нізвідки не можна було заїхати на ту вулицю, не було дороги до неї, лише якісь стежки через дебри.

Одного разу дістав я від Гулевіча якусь пачку для Щуцької. Сказав мені Гулевіч назву вулиці, але не сказав, де вона лежить і як до неї дістатися. Я стратив майже цілий день, заки віднайшов той закамарок.

кументи, а також порнографічні картки про Гітлера і Муссоліні. Німецькі документи підробляли чудово, можна було їздити ними по всій Європі. Розказувала мені кур'єрка Ванда — вона жила в Зофії Коссак-Щуцкої-Шатковської — що кілька разів їздила на ті документи до Франції і до Мадярщини. Одного тільки не могли підробляти, а це старих польських “доводів особистих”, бо вони друкувалися на спеціальному папері, з одного боку синявої, а з другого рожевої барви. Такого паперу в той час уже не виробляли. Але “Польска Жие” мала до своєї диспозиції досить велику кількість оригінальних бланків “доводів особистих”, що їх забрала з Державної Друкарні, де вони друкувалися перед війною.

Раз я туди дістався, — забезпечив своїх людей усілякими можливими документами, ще й про запас набрав їх для себе і для О. У. Н., передавав це Іванові Равликові в Кракові, до якого тоді ішов мій зв'язок.

“Польска Жие” дістала дуже добрий зв'язок до Гестапо. Боруцкі мав приятеля, якогось Стефана — це прізвище, не ім'я — намовив його записатися в фольксдойчі і зголоситися до Гестапо на “дольмечера”. Він так і зробив, прийняли його без труда, і від того часу ми діставали до нашої диспозиції багато всяких урядових документів, нічних перепусток і кличок, дозволів перебувати в заборонених місцях тощо. Не без того, що й інформації корисні приходили, а все те дуже облегчувало роботу.

В тому часі польські організації не стосували ще більшого терору в відношенні до німців, за рис-

ковне це було і мало поплатне. Бо в початках німецька реакція на акти терору була страшенно жорстока, куди гірша, як пізніше, коли цей терор розгорівся на добре. Ще заки я дістався до польського підпілля, десь коло Різдва 1939 року, в містечку Вавері під Варшавою поляки забили двох німців. Ці речі знаю з оповідання інших польських підпільників і не ручаюся за їх автентичність, бо в таких випадках виявляється тенденція перебільшувати, та ще й у поляків. В відплату за те Гестапо постановило розстріляти триста поляків. Повитягали з хат усіх чоловіків, кого тільки могли знайти в Вавері, а що бракувало ще до повних трьох сотень, затримали поїзд, що йшов з Люблина до Варшави, стягнули з поїзду решту поляків “до рахунку” і всіх там розстріляли. Від тоді стріли до німців наразі притихли.

Але в перших днях вересня 1940 року сталася пригода, що принесла фатальні наслідки для організації “Польська Жис”. Одна з таємних квартир організації містилася недалеко політехніки. За якимись справами перебували того дня в квартирі три члени, люди вже не першої молодости, біля сороківки. Один називався Коляцінські, був він адміністратором домів при вулиці Неподлеґлосці, другий якийсь Богубовіч і ще третій, Едмунд Моровскі. Нещастя хотіло, що до тієї квартири застукали два німці-гестапівці, якийсь Беройтер і Отто Шульдц. Це був сліпий припадок, обидва гестапівці не були в службі, не мали наміру нікого арештувати, зайшли туди до знайомих дівчат і переплутали двері. Та члени організації про те не знали. Все було б га-

разд, якби зберегли вони спокій і не дали понестися своїм нервам — німці забралися б до дівчат в іншому мешканні і нікому на гадці не було б підозрівати, що це таємна квартира конспіративної організації. На лихо Богубовіч втратив рівновагу, вихопив з кишені маленький пістоль калібру 6.35 мм. і вистрілював до обох німців. Поцілюв Беройтера в шию, куля застрягла йому в стрижневій кості і він через кілька хвилин помер. Ціляв він і Шульцові в шию чи в голову, та замість того потрапив у бороду, маленька кулька посковзнулася по щоці і це врятувало Шульцові життя. Вихватив він свій пістоль, встиг затримати Богубовіча, Коляціньські і Моровські втекли.

І тепер повторилася трагедія польського підпілля: хоч як віддані і жертвенні його члени, хоч нераз до безтями відважні, але раз попалися в руки Гестапо — не витримували. Тяжко триматися в поліційних лабетах, сам це добре знаю, але ледви чи є ще такий другий нарід, в якого члени підпільної організації так сипали б наліво і направо, як у поляків. З-поміж відомих мені людей тільки одиниці тримали тайну. Сипав і Богубовіч. Видав усе, що знав, а знав він багато. Нитки слідчої акції доходили й до мене і Боруцкі порадив мені зникнути на якийсь час з Варшави, та й сам кудись подівся. Не довго це тривало, бо в німців так, що пройде перша лють і вони вже не дуже слідкують — поза випадками тих людей, що на них їм спеціально залежить — ждуть знову аж до найближчої акції масових арештів.

Коли після кількох днів ми з Боруцкім знову виринули на поверхню, багато наших знайомих уже не застали. Арештували д-ра Хоржевського, пропав Косіцкі і Гулевіч та багато-багато інших, що їх і перелічувати б зайво, попалася теж і кур'єрка Ванда, що жила в Коссак-Щуцкої. Цікаво, що саму Щуцку залишили в спокою. З нею була якась дивна справа, мала шалене щастя, або стояв за нею якийсь протектор. На диво, довгий час її не арештували, потім замкнули, випустили, знову арештували і т. д. Командант Чарни-Боруцкі, з яким ми вже тоді подружили, може тому, що були майже однолітки, губився в різних здогадах, а що йдеться тут про жінку, що ще живе десь на Заході — не хочю їх повторяти.

Протиакція німців шаліла жахливо. Блисквично — не тривала довго. Виарештували кілька тисяч людей, рідко кого випустили, частину постріляли а величезну більшість порозсилали по концетраках, де вони погинули. Це називалося в них “Акція Б” (від Беройтер-а).

Богубовіч подав німцям велику кількість прізвищ, псевд, квартир, описів людей, — на щастя не знав він того, що Стефан працює в Гестапо для польської організації, таким чином і самий Стефан покищо урятувався й організацію в дечому остеріг.

Коли сяк-так успокоїлося в Варшаві після “акції Б”, ми — маю тут на думці організацію “Польска Жиє”, якої я в той час був одним з активніших членів — наново зачали свою працю. Пов'язали, що можна, відотхнули вільніше, виглядало, що вже все

в нас впорядку. Та ми помилилися, Гестапо справило нам несподіванку.

Оказалося, що перша хуга в “акції Б” не вичерпала всіх інформацій, отриманих від Богубовіча. Німці зладили собі цілий адресар, слідували за людьми і за діями організації, підготовлялися до удару, тим разом уже не наосліп, а “по пляну”.

Першого зловили Коляціньського, а цей засипав Моровського. До війни Коляціньскі був, здається, офіцером К. О. П.*), на всякий випадок пам’ятаю, уживав він оригінальної печатки К. О. П. для різних документів організації “Польска Жие”, головно для збіркових лист і купонів до збірки грошей. Я бачив ту печатку, була вона з бронзу, не з гуми, обводове колісце навкола її надпису в одному місці перерване, правдоподібно на те, щоб відрізнити її від можливих фальсифікатів. Отож Коляціньскі, як педантично вживав печаток і формулярів, так і педантично й докладно “сипав”.

Ланцюг арештів продовжувався, ціла організація жила, як на шпильках, було ясне, що це не припадок, тільки систематично організована ліквідація. Щораз тяжче було стрічатися з Борущкім. Зразу мав я до нього зв’язок через якогось Равіча, а коли він пропав в “акції Б”, — здається, що його не розстріляли — на його місце прийшов зв’язковий Янек, не знаю, ім’я це чи псевдо, дуже неподобний з вигляду, але втішався великим довір’ям у Чарного. Сам Чарни перебрався за жінку і жив на квартирі недалеко Мокотовської тюрми.

*) Корпус охрани пограніча

Якимсь чином знав про ту квартиру Коляцінські, хоч може не знав, що якраз тепер живе в ній Чарни, і, очевидно, “сипнув” її гестапівцям. Сипнув теж адреси друкарень і друкарів. Одні з тих друкарів мали псевдо “Карасі”, не хотіли датися живими в руки, оборонялися до останку і їх вистріляли. На друкарню в Черняхові при вулиці Фабричній наскочили німці в часі праці. Були там чотири друкарі і дванадцятилітній хлопець. Друкарі самі відобрали собі життя, застрілили теж і того хлопця, німці взяли тільки машини й трупи.

Частина друкарні приміщена була на Празі, в домі недалеко мосту Понятовського. В часі наскоку Гестапо працювало там усього двох людей, не хотіли здаватися, не відчиняли дверей. Мали біля себе кілька пістолів і вдосталь амуніції, безупинно стріляли крізь вікно, а також крізь закриті двері, як тільки зачули підозрілий шерех на сходах. Гестапо наказало всім мешканцям випорожнити кам'яницю і просило друкарів на цей час припинити вогонь, що вони й зробили, щоб не наражати земляків. Та все таки наслідки тієї стрілянини були страшні. Кілька годин тривала перестрелка і вкінці втихла, коли німці закидали кімнату гранатами. В висліді згнули обидва друкарі і було вбито двох німців. Крім того згинула одна весільна пара, що переїздила туди з костьола по вінчанні, дружба, весільний староста і візник були тяжко поранені. Від випадкових куль поранено кільканадцять осіб.

Тоді теж, на всипу Коляцінського, впав жертвою і Стефан, після чого ми втратили зв'язок з Гестапо і вже його не могли відновити. Боруцкі наго-

родив його посмертно від своєї організації орденом за вірну службу Польщі*). Був це срібний перстень з польським орлом і підписом “Чарни”. Як казав він, усього дев’ять тих орденів роздав, один з них достався й мені. Такий то парадокс, що мене, українця, який служив тільки Україні, польська організація нагородила орденом за вірну службу Польщі.

Після всипи Коляціньського німці знайшли Боруцкого в його квартирі на Мокотові. Арештували його без спротиву, не хотів боронитися, щоб не наражати життя жінок, що в той час були на квартирі, хоч і був озброєний великим польським поліційним пістолем. Та в тюрмі він довго не посидів. Це

*) Чарни високо цинив Стефана, часто про нього думав і нераз з мною заходив у розмови про нього. На його думку Стефан був новітнім валенродом — найбільшим героєм, що на нього може здобути людина, втілення ідеї “веща” Міцкевича, на що здібні тільки поляки, жоден інший нарід на те не здобудеться. Не штука бути героєм у вільній боротьбі, на полі одвертого бою, на очах усіх боротися, загинути в славі і залишитися таким у пам’яті поколінь. Але про валенрода знає один-два втаємничені люди, доля його припечатана, він мусить загинути, і ніхто не розкриє патріотичности його вчинку, бо найчастіше гинуть мовчки теж і ті, що про нього знали. Він мусить бути найтвердшого характеру людина, здібна жити в самоті і в самозапереченні, в погорді власних земляків, у їхній ненависті, в свідомості, що ім’я його може назавжди перейти в історію його народу, як зрадника і запроданця. Ось так і Стефаном тепер усі погорджують, бо знають його, як гестапівського службовця, нікому не приходять на думку дошукуватися в ньому польського патріота. А він поляк, патріот, чиста душа і хрустальний характер, невимовні душевні муки терпить через свою роботу, бо того вимагає справа відродження Польщі. З найбільшою готовістю пішов би він на найбільш небезпечний атентат без ні одного шансу на сто рятунку для себе, але мусить коритися наказові організації. Він мусить робити те, що й німці, він мусить катувати поляків, може навіть своїх організаційних друзів, бо через

було вже в тому часі, коли почалася німецько-большевицька війна. Тюрму стерегли, як звичайно, ге-стапівці, а до помочі взяли собі так званих “сене-гальців”. Такою назвою охрестило польське підпілля тих совєтських воєнних бранців, що їх Гестапо дібрало собі до в’язничних послуг, а деяких з них навіть озброїло. Переважали серед них кандидати на фольксдойчів, що з тих чи інших причин не могли виказатися документами свого німецького роду, одначе були теж і звичайні “совєтські люди” різного гатунку, що в той спосіб рятувалися перед голодовою смертю в таборах полонених.

Боруючому вдалося підкупити одного з “сене-гальців” і цей підготував утечу на більшу скалю. Мали обезвладнити німецьку охорону та звільнити

те здобуває більше довір’я і має ліпший доступ до ге-стапівських таємниць, здобуває назвища конфідентів, видобуває лісти людей, призначених до арештів і “ліквідації”, рятує тисячі поляків. І що з того, що може прийшлося забити йому кількох земляків, коли в той спосіб зберіг він життя тисячам? Їх і так забилі б інші німці у загальній м’ясорубці Варшави.

Слухаючи тих “філософічних міркувань” Чарного, я не дуже вдавався в морально-етичну їхню вартість, бо ці речі різно виглядають з різної точки погляду. Одним Стефан — герой, а другим — креатура, ще іншим — слабкий нерішенець, що не вміє рішуче вчутися ані в свою ролю валенрода, ані з нею порвати, якщо через те терпить мсральню. Важне мені було ось що: проповідуючи таку філософію, поляки поривають з усяким найменшим моральним стримом у боротьбі з противником, а через те стають ворогом дуже небезпечним. Скільки таких польських валенродів сидить у москалів на те, щоб їхніми енкаведівськими руками нищити українців, скільки залізло їх до німців, щоб виявити себе в групі “Вахляр” (про те мова нижче)? Чи можна стосувати лицарські методи боротьби до народу, що проповідує валенродизм і чи зрозуміють це українці?

майже всіх в'язнів, що в тому моменті сиділи в тюрмі. Справа була незле подумана, не пригадую вже деталей, але їй не пішла так легко, як гадалося. Річ у тому, що до такого пляну на широку міру не вистачало одного тільки "сенегальця", конечно втаємничити більше осіб. Однак ще тільки два "сенегальці" далися спокусити на підкупство, решта відмовилася, і то в останній хвилі, коли запізно вже було вносити зміни в плян утечі. Коли змовники випустили деяких в'язнів з камер, почалася стрілянина, в якій згинули підкуплені "сенегальці" і кілька в'язнів, багато було поранено, а божевільно щасливому Борущкому вдалося втекти, разом з кількома іншими в'язнями. Не знаю тієї справи в подробицях, але втекли в той час з гестапівської тюрми — це справді був подвиг.

Не знаю, яка його дальша доля і чи живе він, чи загинув, після його щасливої втечі з тюрми не мав я вже з ним безпосереднього зв'язку.

На якийсь час приділив мене Чарни до відділу боротьби з конфідентами. Бр-р-р! Неприємна це дуже справа, бо до боротьби рахувалося не тільки слідження і перевірка вини, але й остаточна ліквідація. А яке мені діло до польських конфідентів? Нехай самі поляки між собою рахунки вирівнюють. Вишукував я всякі можливі способи, щоб викрутитися від тої "роботи", покликуючися наче б то мою нездібність до таких справ, казав, що моя повинність боротися з німецьким наїздником, а не з польськими слабими характерами, хочби вони й на зраду пішли, до того треба спеціальних людей і т. д. Та що дужче я відпекувався, то більший ішов на мене

натиск. Чарни настоював, що для оборони перед конфідентами треба вживати людей випробуваної вірності і таких, що виявили силу своїх нервів в обличчі небезпеки, а за одного з таких уважав мене. Переконаував, що польський зрадник куди більш небезпечний від німецького ворога, не згадуючи вже про моральну сторінку справи і заманеврував мене в таку ситуацію, що я не міг відмовитися без того, щоб не стягнути на себе підозріння. Вдалося мені досягнути бодай того, щоб не мусів я самий своїми руками ліквідувати конфідентів, уживали мене для охорони тієї акції і як свідка виконання кари. Вдарило мене те, що я не чув про якісь суди над винуватцями. Ніразу наш відділ не був на охороні якоїсь розправи польського революційного трибуналу, так як це діялося в нас, в О.У.Н. Нам показували людину, як уже засуджену, якої вина десь там і кимсь там уже була доказана, і наше діло полягало на тому, щоб конфідента перенести на лоно Авраама якнайтихіше і без шкоди для організації. Я мав відношення всього до п'яти таких випадків, щасливим збігом обставин удалося мені пізніше перейти до іншого відділу, з інакшими завданнями. Звичайно робили це так, що брали чоловіка серед ночі, переодягнувшись за польських поліцистів, і везли кудись ніби то на допит, а по дорозі в авті стріляли й тіло кидали в Вислу. Стріляли через мішечок з клоччям, це зменшувало гук вистрілу. Потім стріляли вже не в авті, тільки назовні. Така ексекуційна "команда" складалася звичайно з чотирьох осіб і я постарався, щоб за шофера в ній був один з моїх людей — в прикрому ви-

падку все нас було двох і ми почувалися безпечніше*).

Вбивство конфідента — звичайна річ у конспіративній організації, це революційна конечність. Хоч я й не жалів тих людей, бо не моя це справа, а зрештою хто б це не був, коли він за гроші чи з інших мотивів матеріальної натури продає своїх товаришів і свій нарід, не заслугує ні на ласку ні на милосердя. Одначе для мене це з одного боку була гідота, а з другого втрата часу. Це зіштовхувало мене в низи польського підпілля, в той час як моїм завданням було пнятися догори. І я був щасливий, коли нарешті одного дня Чарни мене звідти відтягнув.

Один раз я мало що не попав у стичність з урядово-політичними польськими колами в Варшаві, а сталося це за посередництвом Боруцького і в дуже

*) Гордон розказує про ті справи так, як їх бачив у своїй підпільній групі. Авже ж, це могло бути інакше в різних групах, бо трудно в таких справах завести одностайність. Керівник т. зв. Відділу Цивільної Боротьби польського підпілля подає, що польський “Комітет Міністрів для Справ Краю” в Лондоні 16 квітня 1940 року схвалив правну підставу для революційних судів: “Видавання присудів смерти на зрадників, шпигів і провокаторів належить до компетенції спеціальних судів”. Комплект Суду складався з трьох осіб, у тому мусів бути один професійний суддя, прокурор та оборонець з уряду. Судове поступовання могло відбуватися заочно. Щобільше, у виїнятково наглих випадках, що не мали в собі ніякого сумніву, і коли проволока грозила небезпекою — Окружний Керівник Цивільної Боротьби міг наказати екзекуцію, не ждучи на Суд. Екзекуція належала до двох відділів: підготовчого і виконавчого. Цей останній складався з трьох осіб — одна стріляла, дві другі її охороняли. (гл. Стефан Корбоньські; В іменю Ржечипосполітей, Париж 1954, ст. 126 - 128) (— прим автора).

дивній справі. Мої хлопці впали на слід бувшого польського в'язничного сторожа, що називався Юзеф Пільнік. Користаючи з тодішніх відносин у Варшаві, цей Пільнік вигадав собі надзвичайно хитре джерело прибутків. Увійшовши в контакт з унтерштурмфірером Брандом з варшавського Гестапо і взявши собі його за спільника, дістав від нього кілька порожніх мешкань у різних околицях Варшави. Знайти в перелюдненій і знищеній війною Варшаві мешкання — штука не абияка і вистачало дати в газеті оголошення або прибити десь карточку з повідомленням, що є мешкання до винайму, — годі було обігнатися від людей. Пільнік пильно приглядався охочим віднаймати кімнату чи мешкання і вибирав самих жидів, що в той спосіб хотіли урятуватися від гетта і від смерти з німецької руки. На лихо жидам і сам їхній вигляд їх прозраджує, а навіть, як і подабали вони з вигляду на арійців, то по мові, рухах і цілій їхній поведінці кожне хоч трохи вправне око зараз упізнає жида. І Пільнік винаймав мешкання жидові. А з жидами одне й те саме — один жид іде і десять за собою веде. Лише почувся жид безпечним на новій квартирі, зараз стягав туди свояків і знайомих, при чому мусів Пільнікові платити грубі гроші, бо в відповідний мент він давав зрозуміти, що пізнає в них жидів і шантажем витягав від них золото та інші дорогоцінності. Коли вже так ціле мешкання заповнилося жидами і коли жиди певні були, що окупили свою безпеку — до слова приходив унтерштурмфірер Бранд. Однієї ночі тихенько забирав жидів, відправляв їх до райського життя на другому світі... а в газеті знову з'явилося

оголошення про “мешкання до винайму” і ціла процедура повторялася наново.

Шукаючи мешкань для нашої Організації, мої хлопці рознюхали про ту справу й донесли мені. Якось раз згадав я про те Боруцкому, що був дуже обурений, як можна полякові торгувати людським нещастям у тих відносинах. Може на тому й скінчилося б, та показалося, що Пільнік відіграє якусь роллю в ендецькій організації О. Н. Р. і втішається довір'ям у своїх керівників. Партія “народових демократів” з давніх часів славилася своєю нетолерантністю до національних меншин, у тому числі й до жидів, її вихованці-студенти чинили бешкети і влаштовували жидівські погроми. Були підстави підозрівати, що Пільнік виконує це ганебне ремесло за відомом і тихою згодою своїх партійних начальників і що взагалі така постава до жидівської неволі можлива тільки в народово-демократичному середовищі, від років розагітованому проти жидів, українців та інших національних меншин. Пахло скандалом. Боруцкі доніс про цю справу кудись до політичного польського керівництва і я мав там ставати за свідка. В домі відомого фабриканта з Лецькова під Сокалем, Журовського, при вулиці Братській ч. 18, зібралосся засідання делегатів різних підпільних груп при співучасті представника польського уряду з Лондону, якогось Червінського, не знаю, псевдо це чи правдиве прізвище, так подав мені Боруцкі. Закликано туди Пільніка, а на випадок, якби він відбріхувався, мав вийти з сусідньої кімнати я і зложити свої свідчення та пред'явити зібрані докази його вини. На диво Пільнік чувся та-

кий певний себе, що нічого з того не заперечував. Жидів він нищив, бо вони вороги, все були ворогами польського народу і польської держави. А що їх водночас нищать і німці — це не його справа. Дискусія зійшла на принципові справи і грозило розбиття підпільної єдності, бо О. Н. Р. станула в обороні Пільніка. Йому не можна доказати ніякого вчинку на шкоду польському підпіллю і полякам, навпаки, в інших справах він не раз виконував небезпечні доручення. О. Н. Р. стояла на становищі, що поляка можна судити тільки за злочини супроти поляків, а не супроти жидів. А до дискусії над моральною стороною справи не допустили, казали, що вона сюди не належить. А мій Чарни-Боруцькі, хоч завдяки ньому справа Пільніка вийшла на це форум, сидів, як води в рот набрав. Скінчилося на тому, що Журовські останніми словами вилаяв Пільніка і так його без нічого відпустили, О. Н. Р. ніби то мала на нього вплинути, щоб він покинув своє нечестиве діло. Та він любісінько далі його продовжував, аж доки його не вбито під його власною віллею недалеко Варшави, що її придбав за свої інтереси з жидами. Міг його вбити або якийсь жид, з помсти, або просто якийсь звичайний польський злодюга, бо на собі носив він звичайно з кілограм золота в перстнях, годинниках, ланцюжках і папіросницях, а тіло його знайшли ограблене з усього. Це вбивство напевно не мало політичного підложжя, бо не знайшло ніякого відгуку в підпіллі.

Хоч і не довелося мені взяти участь у тому засіданні і виступити, як свідок у справі Пільніка, але через неї потрапив я на слід політичної польської

верхівки. По тому сліді можна було йти далше, та це вже переходило мої спроможності. По-перше, я по своїй спеціальності був більше бойовиком, як політиком, і до перебування в польському підпіллі був я, так сказати б, “високо кваліфікований”, натомість у колах чисто політичних мені трудно було б утриматися. Туди потрібно було б післати когось з “політиків”. Його роля там була б незрівняно тяжча від моєї, бо політик мусить виказатися своїм минулим, своїм політичним родоводом і мати за собою підпертя якоїсь польської політичної партії, — а бойовика сприймали таким, яким його винесла революційна хвиля. По надумі я рішився залишитися в дотеперішній сфері своєї діяльності. Тут куди тяжче було мене “розкусити”.

Цей період посиленої активності в організації “Польска Жиє”, коли я водночас на всякий випадок не поривав зв’язків з іншими підпільними групами, а також мусів кермувати власною моєю групою товаришів, розділеною тоді між різні польські середовища, коштував мене багато. В часі різних “всип” кілька разів рука Гестапо вже неначе хватала мене за комір. Якщо б я був поляком, звичайним членом тайної польської організації — моя увага йшла б тільки в одному напрямі і я, можливо, пропав би. Але що я мусів сподіватися небезпеки з різних сторін, а тому й конспірувати себе перед поляками, моїми товаришами з організації, я тим самим більше був забезпечений перед їхніми конфідентами і в той час, коли кожен член польського підпілля мусів бути обережний, моя обережність підносилася до квадратного ступеня. Це тим тяжче,

що не був я прив'язаний до однієї організації тільки. Бували дні, коли я комплетно нічого не мав до роботи, але траплялося, що з різних груп ішли до мене рівночасні доручення і я мусів шукати способів, щоб виправдатися й не потрапити в підозріння.

Та покищо з польської сторони почувався я безпечний. Головна небезпека йшла від німців. Бо з німцями пардону не було. Може мало було в них вигадливости в нищенні польського підпілля, зате діяли вони систематично, безжалісно і дуже жорстоко. Скрізь порозвіщували великі об'яви, чого не вільно робити і за що будуть стріляти: смерть була за радіо, за належання до тайної організації, за лєтучки і т. д. Раз це проголосили — притримувалися того дуже скрупулятно.

Часто робили наглі контролі. Пам'ятаю, раз заскочили мене ще з одним поляком у трамваї, ми транспортували велику валізу нелегальної літератури. Гестапо затримало трамвай і перевіряло людей. Ми обидва мали папері впорядку, як "дойчштемміг'е*"), біля нас обшуку не робили і це нас урятувало. По-німецьки ми обидва говорили добре. Але в кількох людей знайшли лєтучки в кишнях і їх забрали. В однієї жінки на трамвайному квитку написаний був олівцем віршик:

Кто ти естєсь? — Фольксдойч шчвани.

Які знак твуй? — Кржиж ламани.

Цо цен родзі? — Заверуха.

Цо цен чека? — Галонзь суха.**)

*) німецького походження.

***) Хто ти? — Хитрий фольксдойч.

Який твій знак? — Ламаний хрест.

Що зродило тебе? — Заверуха.

Що тебе жде? — Суха гілляка.

Цей віршик добре я собі затямив, його там же на місці перекладав для Гестапо і відчитував на голос якийсь фольксдойч. Жінка боронилася, що цей квиток разом з написом продав їй кондуктор, — він від того відпекувався. Гестапо не вдавалося в довгі слідства, забрало обидвоїх і, як довідався я пізніше, розстріляло їх. Не моя річ була дивуватися німецькій суворості та польській необережності, що витрчала людей ні за цапову душу. На початку я пробував було реєструвати польські жертви, опісля це закинув, не вистачило б томів на те, а в конспірації писати треба мало. Та й не до мене належало писати польську історію. Напевно знайдуться ще інші, що або спам'ятали це, якщо живі, або списали. За той час, коли я був у польському підпіллі, польські втрати в самій тільки варшавській окрузі мусіли виносити щонайменше яких 60,000, а може й більше, бо не всіх розстрілювано на місці, багато відсиляли на викінчення до різних екстермінаційних осередків.

2. Р о з д і л

ДАЛЬШИЙ ТЯГ НЕЙМОВІРНИХ ПРИГОД ГОРДОНА В ВАРШАВИ

Манія конспірації в поляків. — Фіктивні подружжя і звітні пункти. — На слідах кур'єра з Мадярщини. — Шукаю "язика" в Кракові. — Подвійний риск. — Перші втрати. — Група "Риба" і "Звйонзек Валькі Збройней". — Гестапівець Фукс в ендецькому підпіллі. — Арештуємо ад'ютанта "Бернарда" і впадаємо на слід гестапівської руки. — Адам Бачевські аліас Абрагам Гаммер і його розвідочний відділ. — "Серум правдомовности" і смерть Кіна. — Іду до Парижа, як польський кур'єр. — Переговори відпоручника З.В.З. з гавпшттурмфірером Шпількером. — Коншахти "Віголда" з Гестапо в Радомі. — Всуваємо "Льотте" до О.Н.Р. — Постійна охорона її особи. — Випадок з Верою Кудрявцевою. — "Сестра Альфонса" зраджує Льотте. — Замість убити Льотте, Тадеуш Ціборовскі гине з моїх рук. — Тінь смерти над Льотте. — Суд над Аполонією Станьчик, аліас "сестрою Альфонсою". — Косимо автоматами всіх трьох убивників Льотте.

Поляків огорнула якась манія конспірації і коли їх не загинуло ще більше, то напевно не через нездарність Гестапо, тільки хіба через брак рук до стріляння. Літературу кольпортували вони публічно, на очах німців, носили при собі легітимації приналежності до організації, різні організаційні знаки, перстені з орлом і т. і. Виглядало, що самі ро-

блять усе можливе, щоб себе здеконспірувати й по-пасти в холодну німецьку машину смерти. Ще можна б зрозуміти те, якщо йдеться про маси, але не вільні від того були і деякі провідники. Говорю про початки польського підпілля в 1940 році.

Недобитки різних перечесаних підпільних груп старалися всякнути в себе інші групи, що ще діяли без більшої перешкоди. Тому, що мої люди були зв'язковими в різних групах, нераз творилася парадоксальна ситуація, що українці відновляли полякам зв'язок і давали можливість причалити до іншого відтинку підпілля. Помимо страху не міг опертися я спокусі, щоб не зберегти деякого архіву з тих часів. Я певний, що перетримав він щасливо катастрофу, що стрінула пізніше Варшаву, може ще колись дістану його до своїх рук. Було б це не без користи і для поляків.

Працю наших розвідчиків серед польського підпілля дуже об'легчували їхні конспіраційні методи. Одною з таких метод було втримування організаційних звітних пунктів при допомозі фіктивних подруж. Двоє людей, молодших чи старших, доставали потрібні папері, замешкували в якомусь місці і вдавали подружжя. Це було тільки назовні, позатим вони в переважній більшості лишалися собі далекими, бо нераз перед тим зовсім себе не знали. Отож на такі квартири заходили кур'єри, приносили й забирали звіти, всякі доручення тощо. Якщо кур'єрові поталанило втриматися довший час без арешту, він поневолі заходив у ближче відношення з тим подружжям, його мусіли сусіди вважати добрим знайомим, щоб оправдані були часті відвіди-

ни. Там то, попри строго кур'єрську роботу, якщо кур'єр був зручний, міг розвідатися багато дечого потрібного для О. У. Н. Там обговорювалися всякі події з польського організаційного життя, нераз і звичайні сплетні, звіди діставали ми відомості про всякі задуми й акцію поляків у цілому світі. Дещо з того було готове, дещо приходилося докомбінувати з відомостями з інших джерел.

Інколи попасти можна було на слід справді важних для нас справ. Наприклад, один з наших кур'єрів здавав звіт у квартирі такого конспіративного подружжя. Тим часом зайшов туди якийсь польський полковник з кимсь там на стрічу. Кур'єр не міг вийти, його тримали в сусідній кімнаті. Помимо того, що розмова полковника з невідомим осібняком відбувалася притишеним голосом, витончений слух розвідчика зловив декілька фрагментів розмови. Йшлося про важного кур'єра польського підпілля, що недавно прийшов до Варшави, а тепер мав вертатися назад, до Мадярщини покищо, потім далі. В той час Мадярщина, хоч ішла на німецькому мотузку, але полякам багато помагала. Туди тікали поляки з Г. Г. і з України, там діставали гроші, одяг, папері й можливості транспорту далі, до польських центрів за границю. Це нас менше цікавило, важніше було те, що з різних польських недобитків мадьяри формували табори на Закарпатті, а з них бовірки, при помочі яких винищували українських активістів. У своїй засліпленій ненависті до українців багато поляків давалися вживати на це ганебне діло. В якомусь відношенні до тієї справи мав стояти і цей кур'єр, та тільки розвідчикові не вдалося до-

кладно підслухати, він запам'ятав адресу квартири в Кракові і прізвище конспіративного подружжя, що там жило, не дочувши ключки та інших важних подробиць.

Ясно, що цього кур'єра конче нам треба переймати. Це повинно було діятися так, що справу передати організаційним контактом і вже хтось тим заопікувався б. Але з підслуханої розмови можна було віднести враження, що виїзд має наступити от-от і що вже нема часу на нормальні організаційні контакти. Тому то я рішився поїхати до Кракова самий і полагодити це особисто на власну руку.

Не було в мене якогось пляну, та тим я не журився. Давно вже переконався я, що в моїй праці важніші не пляни, але інстинкт, сміливість і певність себе, що в останній нераз хвилині допоможуть використати ситуацію.

Віднайшов я в Кракові кам'яницю й мешкання, задзвонив — вийшла якась молода жінка, питається дуже ввічливо, чого мені треба. Сказав я, що хочу бачитися з паном Ковальським. Це було придумане прізвище і знав я, яку дістану відповідь, та йшлося про те, щоб якось зав'язатися в розмову. І от почалася вияснювальна розмова на тему цього "пана Ковальського". Ніби то я з Вильни, приїхав у родинних справах до Кракова, тут десь, ще з-перед війни, мав жити мій дядько. Хотів би його відшукати, а не маю в Кракові знайомих. Ще в Варшаві присівся до мене в поїзді цей "пан Ковальський", подав мені якраз цю адресу, де він наче б то мав жити, обіцяв мені допомогти в турботах, а до часу, доки не віднайду свого дядька, можу тут у нього жити.

Розпрощалися ми з ним на двірці в Кракові, казав мені найперше зайти до “Айнвонер Мельдеамту”*) за інформаціями і забрав до себе дві мої невеликі валізки, — все моє скромне парубоцьке майно.

Розказую я ото свою історію про “пана Ковальського”, а тут уже зібралось навколо мене душ з п'ять поляків, посадовили мене за стіл, якась бабуня подала чай і все мугикала під носом: “як можна бути таким дурним?” Хоч це мало відноситися до мене, але в дивному збігові обставин можна це було стосувати навпаки. Ось так я опинився в чужому місті без речей, без грошей і, що найважливіше, без документів, які наче б то залишилися в валізці. Як на те, Гестапо в тому часі посилило темпо “лапанок” по вулицях Кракова.

Коли я розказую подрібніше цю історію, то не на те, щоб вона особливо цікава була, або якісь надзвичайні пригоди зв'язані були з нею. Це дуже простенька історія і, може, сотні таких самих у тому часі могло притрапитися людям. Але ось тут є важна зв'язкова підпільна квартира, з'являється туди зовсім незнайома людина, без ніякої ключки, без рекомендації, без документів — і його туди приймають, ще й пропонують перебути кілька днів, доки не затихнуть “лапанки”. Просто неймовірно, які випадки легкодушности траплялися в польському підпіллі, я й не дивуюся, що платило воно за те такими великими жертвами. Природньо, що я спершу не пояснював собі того ані милосердям ані добросердечністю. Я думав, що попалася оце людина в важ-

*) Уряд приголошування мешканців

не місце, не можна її випустити з-під обсервації, доки не перевіриться, що це за птиця, чи загнав її туди сліпий припадок, чи рафінована хитрість ворога.

Спав я на долівці в коридорі, бо й не було де. Господиня запропонувала мені вигладити одяг і я постарався, щоб у кишені залишився кусник польської підпільної газети. Щоправда знайшов я його опісля в тому самому місці, але більш як певно мої кишені мусіли перешукувати і його там завважити. Поведінка моїх господарів стала ще сердечніша. Жив я там кілька днів, увесь час “шукав дядька”. За мною — як мені здавалося — сліdkували, я вдавав, що роблю якісь контакти в місті, просто підходячи до першої-ліпшої стрічної людини і запитуючи її чи то про вулицю чи про кіно і виконуючи при пращанні рухи, що здалеку могли виглядати на обмін матеріялами. За той час поробив я кілька дуже важних помічень. Хоч і не вдалося мені потрасти на слід кур'єра до Мадярщини, але започаткувалася там історія, що згодом дала в мої руки на якийсь час повну контролю польсько-мадярських зв'язків. Це відбулося вже в Варшаві, куди я, виїжджаючи, дав бабусі свою конспіративну адресу в польському підпіллі, запрошуючи її родину при нагоді мене відвідати, щоб я міг відплатитися їм за гостинність.

Моя праця ставала щораз тяжча й більш небезпечна. Польське підпілля переорганізовувалося краще, з другого боку вдосконалювалися теж методи Гестапо. Дедалі все тяжче було розшифровувати розвідчиків німецької поліції та конфідентів, а це ж одна з найважливіших передумов успіху нашої праці.

Нашим завданням було збирати відомості з польського підпілля. Стягати інформації всі, якнайбільше їх, а з того з особливою увагою виловлювати все, що відноситься до українців. Це неможливо досягнути шляхом зовнішньої обсервації і розвідки, тому ми мусіли влізти в середину підпілля. А раз туїди зайшли, не можна “валяти дурака” і хитро-мудро невеликим коштом ті інформації діставати, бо така гра не довго тривала б, нас моментально розконспірували б і ліквідували б. Тому ми мусіли виконувати таку саму працю і таким самим способом, як і самі польські підпільники. При тому ризик для нас був подвійний: і від Гестапо і від поляків. Я з подивом згадую своїх товаришів з того часу, що не вагалися жити в подвійній конспірації і в страшному напнятті нервів сумлінно виконували організаційні доручення.

Як було згадано, розвідочна праця серед поляків на початку була тільки частиною моїх завдань. Але, що далі в ліс, то більше дров. З часом я так застряг у неї, що ніяк мені було вести всього і тоді наступив розподіл функції з тим, що я повністю віддався розвідці в польському підпіллі. Хоч я й намагався не грузнути в дрібній щоденній конспіративній роботі і це мені по більшій частині вдавалося, та все таки не без того, щоб не тратити часу і на просту роботу, бо в підпіллі так, що сьогодні ви командантом, а завтра, коли обірветься зв'язок, мусите й до найпростішого діла братися. Все таки вдавалося мені влаштуватися так, щоб я плавав десь під “верхами” конспірації, а в глибинну щоденну працю йшли люди з мого відділу. Довгий час

обійшлося зовсім без втрат, завдяки нашій до найбільших меж обережності. Коли наші люди йшли на більш небезпечні стрічі або мусли виконувати якесь діло, вони діставали від О. У. Н. охорону, часто і не знаючи про те. А це знову комплікувало справу, забидало час і вимагало більше людей. Однак це необхідне. Просунутися в підпілля чужого народу — нелегка справа, і коли впаде одна така людина, ви не маєте певности, чи вам на її місце вдасться підсунути другу і чи та друга зможе заступити свого попередника. Тому кожної вже діючої там людини треба подвійно берегти.

Та ось по якомусь часі почалися втрати. Наразі з німецької сторони. Прийшло це після того, коли польське підпілля вступило в другу фазу своєї реорганізації і на місце безлічі дрібних груп викристалізувалося кілька більших одиниць. Всього я, звичайно, ані не міг знати, ані не в силі спам'ятати, але ось що залишилося в моїй пам'яті.

З групи “Риба”, що її заложив та очолював генерал Карашевич-Токаржевські*), постає З. В. З.**).

*) Здається мені, що це той самий, що був командантом Львівської Військової Округи (Д. О. К. VI.) Запеклий українкожер, колишній командир польської підмоги, що прийшла на поміч обложеному Львові в 1918 році, він патрунував різним протнукраїнським організаціям у Польщі. Мабуть відзивалася в ньому крок ренегата, бо деякі члени його родини признавалися до українства. (— прим Гордона).

**) Звонзек Валькі Збройней. Гордон, що весь час перебував переважно в бойових і менше в політичних колах, зовсім природно не цілком добре орієнтувався в політичній організації польського підпілля. З. В. З., або як його тоді поляки коротко називали “Зет”, була організація чисто військова, зав'язок підпільної армії, що пізніше переродилася в Армію Крайову.

Швидко Карашевіч-Токаржевскі десь зник і тоді провід там перебрав полковник Ровецкі.

Організацію “Польска Жис” провадив Генрик Боруцкі-Чарни, вище згадувалися мої з ним зв’язки.

Елементи “народової демократії” гуртувалися в своїй окремії групі, а провадив її ніхто інший, тільки гавпштурмфірер*) — Фукс, шеф Гестапо в місті Радом. Коли я говорю, що цю групу провадив Фукс, не хочу тим сказати, що він був її головою чи командантом цілої організації. Але він загноздився в ній при помочі довірених людей, що їх згодом набірався цілий гурт, і при їхній допомозі мав величезний і в деяких справах навіть вирішальний вплив на поставу цілої організації. Про те ще буде мова. Це був один величезний скандал, що про нього не скоро поляки довідалися. Члени тієї групи були дуже ідейні й жертвенні, та навіщо здалося їхню палке патріотичне захоплення, коли керівником їхніх конспіративних зусиль був німець, старшина Гестапо. На ту групу наткнувся я з двох сторін. Звернув мені на неї увагу керівник одної з польських розвідочних груп, що сам потім за те наложив головою, а також пролізла туди одна з наших

Політичними справами на початку завідував т. зв. П. К. П. (Політичний Комітет Порозумевачи), куди командант Зет-у входив нарівні з представниками політичних груп. Першим командантом Зет-у справді був генерал Карашевіч-Токаржевскі. Його пізніше призначено керівником тайних польських військових організацій у Львові, що тоді вже також прибрали назву З. В. З. При переході границі арештували його більшовики. Наступником його в Варшаві став полковник Ровецкі, псевдо Грот, піднесений до ступня генерала. (— прим. автора)

*) сотник, капітан.

найкращих і найзручніших розвідниць. Ось про цю справу хотів би я розказати кількома словами, бо саме ця група завдала нам найтяжчі втрати, як німецькими так і польськими руками.

Не знаю, хто був командантом тієї групи на місто Варшаву. Найбільшим достойником уважався там "Бернард", людина в половині тридцятих років, високий, стрункий білявець. Жив він близько площі Збавіцеля, чи не на Мокотовській вулиці. За ад'ютанта в нього був молодий хлопець, біля двадцятки, здається, що називався Гловацкі або Голембйовскі, жив при вулиці Свентокржиській, у тій самій кам'яниці його батьки тримали бакалійну крамницю. Як показалося пізніше, він стояв у зв'язках з Гестапо і працював на два боки. Коли польська контррозвідка набрала підозріння щодо його особи, чи впала на слід його гестапівських зв'язків, — видано наказ його арештувати і я був одним з групи, що мала виконати арешт. При таких арештах, якщо не йшли вони в уніформах польської поліції, звичайно вживалася німецька мова. Це здезорієнтувало Гловацького, він зовсім серйозно взяв нас за німців і безлично радив нам залишити його в спокою, бо завтра й так мусітимемо його звільнити, ще й вибачитися перед ним. А що це не поділяло на нас і він таки мусів іти, при працанні з батьком залишив номер телефону, куди дзвонити й просити помочі. Яке ж було наше здивування, коли показалося, що цей номер відноситься до канцелярії команданта Гестапо в Радомі!

Якимсь чином попав я в зв'язок з однією польською розвідочною групою. На її чолі мав стояти

полковник Адам Бачевскі, син відомого фабриканта горілок зо Львова. Зразу ані мені самому, ані нікому з нас не вдалося попасти з ним у безпосередній контакт, я незабаром почав набирати переконання, що або цей Бачевскі зовсім не існує, або контактується тільки з однією особою, своїм заступником, і його руками веде діло. Отож цей відділ організував виключно військових старшин і творив з них “Другий Відділ”*). Про мене було відомо, що я мав військовий ступінь поручника в останній війні і так якось завели мене до Бачевського на стрічу. Стріча відбувалася на передмісті Прага, якась мала вуличка біля вулиці Таргової. Після вступної розмови запряжено мене там котрийсь уже з черги раз і тоді я дістав ступінь капітана**) розвідки. Людина, з якою я говорив і яка мала бути полковником Бачевским, була вже стара, я давав їй так з сімдесят років. Вже через те виглядало мені неймовірно, щоб це був Бачевскі, бо мусів би він бути значно молодшим. Зросту дещо пригорбленого і трохи кривав на ногу. Авже ж, все це могло бути тільки зручне маскування розвідчика: і вік, і горб, і кривий хід. Я пустив у рух усі пружини, щоб ближче довідатися і про нього і про його відділ. Бо хоч він займався тільки чисто військовою розвідкою, але всяка розвідка має те до себе, що там зазублюються безліч різних справ і ніколи невідомо, чи не попаде вона на якийсь важний слід, а одним з тих мо-

*) Другий Відділ Генерального Штабу, організованого в Польщі на французький зразок, займався розвідкою і контррозвідкою.

**) капітан = сотник.

гла бути і наша участь у польському підпільному русі. По якомусь часі довідався я, що знають його під прізвищем Абрагам Гаммер, одна версія говорила, що був він якимсь урядовцем у фабриці горілок Бачевского, а друга, що по фаху він інженер-електрик. Це друге було правдоподібніше, мав я нагоду в розмовах з ним ствердити, що він справді знається на електро-техніці. До того, не був би шефом контрозвідочної групи тип, що розвозив горілки в фабриці.

Сітка того Гаммера, людини дуже спритної й інтелігентної, розтягалася далеко поза Варшаву, мав він безпосередні контакти з поляками поза межами Польщі, з його доручення їздив я самий один раз за границю. А було це так.

В групі Гаммера-Бачевского працювали люди, що водночас мали зв'язки з іншими організаціями, тільки приділено їх Гаммерові для розвідних цілей. Він сам говорив, що організує "другий відділ" безпосередньо для лондонського уряду, незалежно від решти польського підпілля. Може хвалився, а може затирав так сліди. Як воно справді було, трудно розгадати, Гаммер був дуже підзорлива людина і в розмові з ним вимагалася надзвичайна обережність.

Трапилося таке, що один з його групи попав у підозріння. Називався мабуть Мар'ян Кін*), за прізвище я непевний, пам'ятаю лише, що це був або залізничник або трамвайник, як не фольксдойч, то жид, у кожному разі не чистокровний поляк. Мешкав десь на Празі коло цвинтаря. Його піддали

*) Kuehn

строгій обсервації, та вона нічого не виказала. Вже мали зняти з нього ту обсервацію, коли він знову чимсь проговорився і Гаммер наказав групі Гордона його арештувати й привести на конспіративну квартиру. Допитував його самий Гаммер, Гордон і ще два поляки охороняли мешкання. Кін до нічого не признавався і вперто заперечував якінебудь свої контакти з німцями, весь час переконував про свою невинність. Його не били і не чинили над ним ніякого насилля, але на другий або третій день прийшов за кличкою якийсь чоловік і дав Кінові укол. На ампулці було написано “скополяміне”, казали, що це якесь серум для перевірки правдомовності, хоч і дуже шкідливе на здоров'я. Того чоловіка титулували майором, мав він бути військовим лікарем. Після уколу Кін звисив голову і геть чисто охляв, не міг навіть довшого речення склеїти, тому й питання йому ставили так, щоб відповідав коротко, по більшості “так” або “ні”. Але Кін і далі не признавався, заперечував свою співпрацю з німцями. Якщо це справді було серум правдомовності, то виходило, що Кін невинен. Проте Гаммер не хотів випустити його на волю, запізно було на оправдання. Закликав якихсь типів, ті вивезли його до ліску “На Пальмірах” і там застрілили. Ще й досі холодок пробігає мені за шкурою, коли згадаю про те, але казав Гаммер, що де дрова рубають, там тріски падають, краще хай один підозрілий гине, як через нього мали б наражати кількадесят добрих поляків.

Бо Кін був якоюсь центральною особою в цілому колі зв'язків. В його руках збігалися далекі

зв'язкові лінії, між ними одна йшла аж до Парижа, кудю Бачевскі доставляв свої рапорти по дорозі в Еспанію. Тепер ці зв'язки швидко мусіли позмінювати і Гаммер-Бачевскі взявся за те негайно. Куди й кого він висилав, не знаю, але на мене впав його вибір у поїздці до Парижа. Правдоподібно тому, що в мене була добра німецька мова, багато разів брали мене через неї за родовитого німця, а крім того вмів я трохи по-французьки, хоч слабо, але вистачало для того, щоб обмінятися кличками й передати повідомлення.

Гаммер доставив мені папері на дорогу, мав я їхати, як німець, у якійсь службовій справі. Папері мусіли бути або автентичні, або знаменито підроблені, я проїхав гладко впоперек Німеччини в вагоні для німців, ніхто мене не зачепив.

Зв'язок ішов до якоїсь короткої вулиці біля Гар де Ліон. Жив там якийсь тип, що дуже подавав на жида, а може це був і француз, вони всі мені видавалися якісь подібні до себе. Після обміну устною кличкою, — якоюсь дуже простенькою — я вже її забув, стільки тих кличок пересунулося через мою голову — подав я зв'язковому вирізку з газети Фелькішер Беобахтер, виміром приблизно 3 x 6 сантиметрів, де було повідомлення про смерть якогось воєнка. Він видобув звідкись цілу сторінку тої самої газети, де була дірка, до якої докладно пасував мій вирізок. Це мабуть була властива контактна кличка, двоступневої системи. Щойно після того мав я йому передати устно вивчене напам'ять недовге повідомлення, якого зміст був мені цілком незрозумілий. Зв'язковий передав мені пакетик з якимись

забавками для дітей, яких призначення було мені невідоме, але напевно не був це звичайний дарунок, бо бачив я пізніше, як Гаммер відломав стінку від моделика авта величиною приблизно 15x10x7 сантиметрів, в якій були різні дірки і через ті дірки читав він оголошення в якихсь газетах.

В Парижі не був я навіть одної повної доби, мусів негайно найближчим поїздом вертатися до Варшави, хоч як дуже хотілося мені побути бодай два дні в тому чудовому місті.

Гаммер мав якусь слабість до мене, кілька разів оберігав я його на якихсь важних, як казав він, стрічах. Від нього першого довідався я про підозрілий характер організації О. Н. Р. (єндецької), мусів він своєю думкою ділитися ще й з іншими підпільниками і це припечатало його долю. Одного зимового дня вбив його атентатчик з О. Н. Р. — так Гестапо польськими руками зліквідувало небезпечну для себе людину. По його смерті я зовсім утратив зв'язок з його групою і не знаю навіть, чи існувала вона далше.

Тимчасом удалося нам загніздитися в самому О. Н. Р. при допомозі нашої подруги, назв'їм її В. В. Була це студентка правничого факультету варшавського університету. Перфектно володіла кількома європейськими мовами, по-німецьки говорила чудово і тому дали ми їй документи на прізвище Лютте Габлер. Серед поляків користувалася вона офіційно документами на прізвище Зофія Ляховіч. Швидко вдалося їй здобути довір'я і вона стала зв'язковою до різних осередків О. Н. Р. Від неї приходили надзвичайно цікаві звіти, ми почали підозрівати ні-

мецьку руку в керівництві тої організації. Крім того через Лютте впали ми на слід польського Азефа в ній, якогось прокурора Вітолда, забув уже, яким він користувався прізвиськом, походив мабуть з Білого Стоку. Він був одним з керівників О. Н. Р. або керівником однієї більшої групи О. Н. Р. і нав'язав контакт з гавштурмфірером Фуксом. На вищому політичному щаблі не було розмов чи поважніших домовлень поміж німцями і поляками і пізніше поляки тим чванилися, що в них нема Квіслінгів*). Може це й правда, та в дуже великій мірі не тому, щоб не бракувало між поляками зрадницького елемента, якого завжди і в кожному народі можна знайти, як більше тому, що на початках самі німці не хотіли ніякої злагоди з поляками. Вони скажено зненавиділи поляків за їхній опір гітлерівській експансії, яким вони спровокували альянтську інтервенцію і в висліді світову війну, найрадше стерли б усю Польщу з лиця землі. Коли ж командир варшавської військової окупаційної округи, генерал Блясковіц, пробував на власну руку виступити з ініціативою якогось порозуміння з поляками, бо так диктував розум, — попав у неласку, його негайно стягнули і він потонув у забутті. Про якісь переговори з поляками німці почали думати щойно тоді, коли на сході обернулося проти них воєнне щастя, а тоді вже було запізно, німецька програма стала очевидна для кожного і поляки на ніяку злаго-

*) Квіслінг — провідник норвезької партії порозуміння з німцями. Його повішено після війни і його ім'я стало синонімом коляборанства з німцями в часі другої світової війни. (— прим. автора)

ду з німцями не потребували вже йти. Одначе в перших початках після розгрому Польщі, якби в німецьких керівних колах переважала думка йти на таку саму політику супроти поляків, як супроти французів, бельгійців чи голляндців — вони безсумніву знайшли б собі партнерів між поляками. Я глибоко в тому переконаний, бо сидів між поляками майже від самих початків організування резистансу, отже серед найбільш непримирно і бойово супроти німців наставленого елементу, добре знаю їхні тодішні настрої та еволюцію поглядів.

Коли “на горі” стояла справа так, що обидві сторони відмовлялися шукати наближення до себе, це ще не значить, що таких спроб не було внизу. Я сам був далеким і мимовільним свідком однієї з таких спроб. Організація З. В. З. у Варшаві вислала до Гестапо свого офіцера з якимись пропозиціями. Він зайшов просто туди і сказав, що хоче бачитися з гавтштурмфірером Шпількером, що був головою “зондеркоммандо”*). Йому він одверто представився, як делегат польського підпілля, що хотіло б увійти з ним, а через нього далі в якесь порозуміння з німцями і пропонував для обидвох сторін стрічу за містом, без зброї, для вступних розмов. Шпількер згодився прийти зо своїм заступником, у цивільному одягові, але озброєні, а поляки — як хочуть, можуть мати при собі зброю, або й ні, це тільки від них залежить. В часі переговорів і два дні пізніше їх ніхто не буде арештувати.

*) Спеціальна група для поборювання польського руху спротиву.

Зустріч відбулася в умовленому часі і на визначеному місці. Я належав до охорони з польської сторони, бачив здалеку німців і поляків, але не міг довідатися, про що вони говорили і які були висліди розмови, знаю тільки, що до порозуміння не дійшло. Мабуть Гестапо поставилося занадто твердо.

Не повезло німцям в одному випадку, — поставили вони на своєму в другому. Такі самі розмови, як у Варшаві, велися теж у Радомі, де з німецького боку виступав гавтштурмфірер Фукс, а з польського — Вітолд. Організація “народової демократії”, якої ідеологом був Роман Дмовскі, завжди уважалася антинімецькою і прихильницею порозуміння з москалями коштом українців. Як не дивно, але саме з представником тієї “народової демократії”, Вітолдом, найскоріше німці домовилися. Причина та, що мали вони одну спільну плятформу, що на ній сходилася їхня ідеологія, а це ненависть до жидів. Домовлення з Вітолдом і його групою ішло найперше в площині винищення жидів. Коли почалася нагінка на жидів, сепарація їх від арійського населення по геттах, а потім і фізична ліквідація, жиди пробували всяких засобів рятунку. Тяжче було жидам старим, прозраджував їх сам вигляд, але багато молодих жидівок, а головно жидівських дітей поховалися серед польського населення, на те жиди не жаліли грошей і мали чим платити. Тисячі й тисячі тих жидів випололи німці, використовуючи до того членів О. Н. Р.

Від того зачалася “співпраця”. Коли вже обидві сторони трохи з собою зжилися і коли вже ця приязнь скріпилася спільним братерством зброї су-

проти жидівських жертв, Фукс почав навертати цей апарат у сторону винищування комуністів. І знову, для польського О. Н. Р. це була чесна справа — летіли голови польських комуністів*).

Трагічне в тому, що велика більшість членів О. Н. Р. належала до високопатріотичних і жертвенних людей, не мала поняття про ті махінації своєї верхівки, давалася вживати знаряддям до нищення польськими руками жидів, комуністів, українців і самих таки поляків, що були не вигідні німцям або німецьким підголоскам з оточення Вітолда.

Що ж мала О. Н. Р. з тієї спілки? Найперше тільки гроші на свою діяльність, різні дрібні облегчення, залізні листи для яких двох десятків своїх членів. Низи організації не були вільні від переслідування і терпіли нарівні з іншими.

Від того зачалосся. В міру того, як затіснялася “співпраця”, Фукс висуває обіцянки політичної натурі. Правдоподібно мусів він покликатися на якісь вищі німецькі інстанції, бо не може мені поміститися в голові, щоб Вітолд та інші головачі з О. Н. Р. були настільки легковірні і здавалися на слова мерзенного гестапівського катюги, хоч і був він керівником слідчої поліції на цілий радомський дистрикт. Фукс обіцявав відбудову Польщі на етнографічних границях після війни. Щоправда, поляки мусять погодитися з утратою давних своїх тери-

*) Чув я по радіо, вже після війни, що в тій справі відбувалася в Польщі низка судових процесів. Поляки судили членів О. Н. Р. за протижидівську діяльність до спілки з німцями, а також і за винищування комуністичного підпілля. (— прим. Гордона).

торій на заході, зате дістануть щедрю рекомпенсату українськими, білоруськими й литовськими землями. Ясно, що в тій повоєнній Польщі першу скрипку мали грати люди типу Вітолда і Ко., отже вони, хоч самі називалися “народовими демократами”, ревно визбирували відомості про польські “демоліберальні” середовища та постачали їх Фуксові*).

Багато різних інформацій про цю групу діставали ми через Льотте, що працювала в тій організації і виконувала нормальні свої завдання в О. Н. Р. А що для нас вона була дуже цінна, рішено призначити їй спеціальну охорону. Покищо охорона діяла тільки тоді, коли вона ходила кудись на стрічі чи з дорученнями О. Н. Р. По деякому часі завважено, що крім нашої охорони снується за нею інша “тінь”, невідомо тільки, чи свідомо ця “тінь” нашої опіки над Льотте. Після того я самий пішов одного разу з охороною на одну її стрічу з якимсь важним оенерівцем, здається, це був самий “Бернард”. Стріча відбулася в одній малій каварні на Старому Місті і не мала в собі нічого надзвичайного. Хіба те, що заангажований там був цілий ланцюг охорони: я охороняв Льотте, яка про те нічого не знала, а мене охороняли наші хлопці, хоч я їх не міг завважити. Коли скінчилася стріча з Льотте і вона розій-

*) В 1946 році, вже далеко після прогнання німців з Польщі, чув я в польському радіо з Варшави різні закиди членам О. Н. Р. з часів варшавського повстання. Їх відділи, по-цивільному, тільки з перепасками на раменах де був орел і напис О. Н. Р., мали вільність рухів серед німців, діставали від них їжу, різні клички на вільний перехід, навіть амуніцію. Безперечно, в тому дуже багато большевицької пропаганди і брехні з ненависти до О. Н. Р., але — нема диму без вогню. З власного досвіду знаю, що багато членів О. Н. Р. таки співпрацювали з німцями про інших своїх земляків. (— прим. Гордона).

шлася з підпільником, замітив я, що за Льотте слідкує якась жінка. Діло в тому, що ніхто не знав, де Льотте проживає, ми хотіли зберегти її і витягнути з О. Н. Р., вона могла віддати більші послуги на вищому щаблі розвідки, ішлося про те, щоб розв'язатися без підозріння. Сама вона була дуже інтелегентна, сильна і заправлена в спортах, свого часу викликувала загальний подив їздою на лецатах у Закопаному. Постійно носила при собі набитий пістоль.

Льотте ішла Краківським Передмістям, дуже повільною ходою. Я знав, куди вона простує, швиденько перебіг їй дорогу, щоб надійти з противного боку. Жінка все ще йшла за Льотте. За всяку ціну треба її було збити з дороги, щоб не вислідувала вона тайної квартири, де жила Льотте. Хоч було ясне, що раз уже ходять назирцем за нею, нема можності законспірувати її так, що квартири не віднайдено. Не було відомо, з чийого боку за нею слідкують, чи це польська контррозвідка якоїсь з груп, чи конфіденти Гестапо.

Не міг я під наглістю хвилі видумати чогось більш путнього. Підступив до тієї жінки, представився їй коротко по-німецьки, як “Поліцай!”*). Кажав зайти до брами кам'яниці, щоб її вилегітимувати. Думка була, що це якась дурна баба, я буду читати легітимацію з п'ять хвилин, ставити якісь питання, а потім відпущу її, бо за цей час Льотте згубиться в юрбі. Одначе показалося, що не була це “дурна баба”. В першому моменті не спам'яталася й відрухово подала мені свою карту ідентичности,

*) Поліція!

але в тій же секунді завважила польського поліциста, що стояв недалечко, почала до нього кричати, щоб мене заарештував за нападсть. Надбігає поліцист, бачу, береться витягати пістоль з кобура. Моментально витягаю свій пістоль і кричу до поліциста: “Цурик! Гестапо!”*) Тоді поліцист залишив думку про пістоль, та не залишив думки про мене, витягнув свиставку й засвистів на поміч. Де не взялися кілька польських та один німецький поліцист, з порядкової поліції, т. зв. шупо**). Наварив я пива і заліз у халепу, як тепер з неї вибратися? Виясню шуповцеві, що полька арештована і прошу завести нас обидвоє до німецької поліції, там справа виясниться. Ці шуповці не відзначаються надто великою бистротою. Замість вилегітимувати мене, він повірив, здаючися на мою добру німецьку мову, нагнав польських поліцистів і в трійку ми всіли до трамваю. Товкмачу шуповцеві, що ця жінка дуже небезпечна, він не спускає з неї очей, а я на перехресті вулиць Свентокржиської і Нови Свят вискакую з трамваю на повному бігові і до сьогодні дивуюся, що нічого мені тоді не сталося. Та не мав я іншого виходу.

Моя втеча не врятувала польки, поліцист пустих вправді за мною кілька куль, але тримав її міцно і волів відвезти її, як пускатися в погоню за мною. В мене в кишені лишився її документ, з якого виходило, що називається вона Вера Кудрявцева, років 30. З прізвища — московка, та в той час кожний мав такі документи, які для нього вигідніші. Я розвідувався пізніше в сторожа її кам'яниці. Отже Гестапо

*) Назад! Гестапо!

**) Шуцполіцай.

таки віднайшло її квартиру при вулиці Ноаковско-го, — мусіла сипати, — знайшли там якісь речі і склад літератури, пропало через те багато поляків. Ніхто тому не дивувався, бо це був хліб насущний у тих грізних часах.

Випадок з Верою Кудрявцев наробив трохи шуму в підпільній Варшаві. Мусів у неї бути важний архів, або знала вона більше, як можна було сподіватися, бо арешти сипалися не тільки серед О. Н. Р., а й серед інших груп. Можливо, що були вони вже давніше підготовлені і щойно тепер Гестапо приступило до акції. Тоді впали перші наші хлопці — пропали, як камінь у річку.

Мусіли ми взятися до самооборони і прочистити конфідентів, що ставали нам на п'яти. Були позначки, що не тільки впали ті два хлопці, як перша наша жертва, але що саме з кол О. Н. Р. починають добиратися до нашої сітки. Дуже можливо, що впали вони на слід завдяки Гестапо, що через свого гавпштурмфірера постачало їм деяких інформацій. Так чи інакше, небезпека смертельна й оборона вимагається негайна. Почалася вона від збільшеної і скріпленої охорони наших людей у сітці О. Н. Р., а в першу чергу Льотте. Тільки завважено, що слідкує хтось за ними — збити їх зо сліду. Найпростіше в той спосіб, що зачати з ним бійку. Хто її перший зачинає, має перевагу над заскоченим противником, за той час сліджений чоловік відійде і заки "тінь" спам'ятається, можна самому зникнути. Але й поляки не були з патиків і часто-густо та метода не поплачувалася, не раз наш чоловік більше самий набрав, як встиг надавати. Тоді пішов наказ — пу-

скати в рух пістолі. І так у тому часі група О. Н. Р. наражена була на удари з трьох сторін: косили її самі поляки, що не мали до неї довір'я, нищили її арештами німці, били її і ми у власній обороні. За одну тільки Льотте пострадало сімнадцять її членів. Але самої Льотте на превеликий жаль охоронити нам не вдалося. Кінець її дуже трагічний і до сьогодні в мене докори сумління, чи й не моя частина вини в тому через брак рішучости.

Прийшов час, що Льотте не могла вже справно працювати в підпіллі. Вона була заміжня, народився їй синок і в тому промежутку часу годі було бігати на стрічі, зв'язки тощо. Перестала ходити на стрічі з поляками, майже не виходила з хати, ми перли на неї, щоб виїхала з Варшави. Та ж не можна весь час сидіти в хаті, конче треба кудись вийти, а це небезпечно. Хоч вона дістала безреченцеву відпустку, але ми затримали для неї охорону аж до хвилі, коли вона виїде. Та тільки чомусь цей виїзд відтягався з дня на день. А тікати їй було конечно, як можна пізнати з ось таких випадків з останніх хвиль її організаційної діяльності.

В розвідочній секції О. Н. Р. працювала монахиня з ордену Сестер Пассійонаток, сестра Альфонса, на прізвище Аполонія Станьчик, літ п'ятдесят. З нею стояла в зв'язку Льотте, а з другого боку мала теж контакт з вище згаданим провокатором Вітолдом, через якого втратило життя чимало польських патріотів. Крім того знало Льотте ще доволі багато поляків, що стрічалися з нею в біжучих контактах, але майже всіх їх перебила наша охорона. Ішла якась скажена боротьба за Льотте: кон-

че хотіли її знищити деякі кола з О. Н. Р. хоч і не дуже ясно було, за що, бо інформації Льотте, для нас важкі, не тягнули в О. Н. Р. людських жертв, — з другого боку ми її запекло боронили і клали собі вже не тільки за обов'язок, але і за амбіцію — не дати її ляхам! Як же, щоб ми нашу товаришку, що кинула для нашої справи щасливе й вигідне життя, лишили на поталу? Ні, ніколи цьому не бути!

І прийшов час, коли про неї чули багато, та майже ніхто не знав її особисто, не мали її фотознімки і не знали мешкання. Одною з тих, що знали Льотте, була сестра Альфонса. Жила вона в “Алеї на Шкарпі” і Льотте заходила туди без попереднього умовлення. Одного зимового ранку зайшла туди Льотте за ділом. Коли мені донесено, що Льотте пішла до сестри Альфонси, мене щось наче торкнуло під серцем і я долучився особисто до охорони. Бачу, виходить з кам'яниці Льотте, не сама, тільки з монахиною, старшою худенькою жінкою, що вела її під руку. Нікого на вулиці нема, з другого боку стоїть ще один наш чоловік, не видно його, та я знав, де він. Порозмовляли яких п'ять хвилин з Альфонсою, Льотте пішла в напрямі до своєї квартири. Щойно тоді з'явився на вулиці якийсь підозрілий тип, що йшов спішним кроком у тому самому напрямі. Положення було таке: іде Льотте, біля 50 кроків за нею цей тип, яких 50 кроків за ним — я, а майже на п'ятах за мною — моя охорона. З Алеї на Шкарпі ведуть цементові сходи до гори. В моменті, коли Льотте вступала на сходи, тип прискіпав кроку, почав майже бігти. З від-

далі яких 10 - 15 кроків сягнув до кишені, — щось блиснуло в руці. Не було коли надумуватися, я витягнув свого кольта і випалив два рази. Хоч я добре стріляв, але зимний піт виступив на мене — це ж була віддаль яких 70 кроків, я міг не поцілити, а тоді пропала Лютте! Але я поціливі, підкошений поляк упав, невістрілений пістоль лежав коло нього. Хутко витягнув я документи йому з кишені — якийсь Тадеуш Цібсровскі, всього двадцять літ.

Думав я, може другий пістоль у кишені, але крім документів знайшов там тільки... вервицю! Отже була це релігійна людина, хоч її релігійні переконання не стояли перешкодою, щоб убивати жінку. Це характерне для поляків, що вони завжди вміють погодити своє сумління з національними потребами і тут не одного могли б від них навчитися критики методів нашої революційної боротьби.

Спішитися треба було подвійно. Хоч у Варшаві стріли на вулиці — буденна річ і ніхто ними так дуже не переймався, все ж таки не було сенсу залишатися на місці. Та куди важніший виявився другий момент. Зайнятий Ціборовским глипнув я набік і побачив ще одного типа в віддалі якої пів сотні кроків. Значить, Ціборовскі не був один. Напевно не один, десь мусіла бути його охорона, ніколи один бойовик не ходив “на роботу”. Цей тип пустився втікати, як тільки впали стріли. Був він доволі далеко, одначе не задалеко, щоб я його не достав. Та я не мав певности, чи має він якесь відношення до Ціборовского. Може це звичайний прохожий, що тікає зо страху? Мабуть охорона не лишила б так на вулиці свого товариша, це певно

якийсь випадковий тип, що дралував зо страху. Вагався я стріляти, ану ж це неповинна людина? Це була непростима помилка, що може коштувала життя Льотте. Я дався звести сантиментам, а в цій безпощадній боротьбі треба бути твердим від каменя. Показалося, що це таки був спілльник Ціборовського, одинока людина, крім Альфонси, що бачила і знала Льотте! Альфонса показала Льотте їм обидвом, що приглядалися десь з укриття, тому вона й вийшла з Льотте аж на вулицю і так довго затримувала її розмовою, чого ніколи перед тим не робила. До сьогодні переслідую мене думка про цю мою помилку. Та не була вона остання.

Кілька днів пізніше ішов я до Льотте. На розі вулиць Коперніка і Конопчинських бачу, стоять три підозрілі типи, зовсім виглядають на польських підпільників. По вулицях Варшави я здебільшого мусів ходити з руками в кишенях і тримати в кожній руці відбезпечений пістоль. Кожного дня вправлявся я вихвачувати нагло пістолі з кишень — частина секунди в таких справах могла рішати про життя. Дійшов я до такої вправи, що стріляв, як ковбої в кінах. Тому то я й не дуже боявся тої боївки, зо своїх пістолів я міг кожної хвили створити вогненну запору. Не дуже тоді я й звертав на них увагу.

В хаті Льотте не було, мала вернутися за яких десять хвилин, я бавився з її маленьким синком. Щось мене неначе штовхнуло вийти подивитися, що роблять ті три типи. Стояли вони на одному розі, я на другому, між нам віддаль ширини вулиці. Аж тут надійшла Льотте, побачила мене і перейшла

зовсім байдуже. Дивлюся на типів і здається мені, що вони переморгуються, немов радяться, що їм робити, мабуть заваджала їм моя приявність. Якби котрий з них зробив найменший рух, наприклад, сягнув до кишені за хустиною, я був би підірвав їх на решето. Але вони стояли тихо, а що в тих часах кожен чоловік у Варшаві виглядав підозріло, самий їхній вигляд не міг бути мені оправданням, щоб їх вистріляти. І це була друга помилка, що привела до втрати життя Лютте.

Сторожем у тій кам'яниці був якийсь Чеслав Гроно. Нічого не можна було про нього довідатися ближче, але він стояв на послугах польської організації. Отож дібратися до мешкання Лютте — нелегка справа, вона мала в хаті добру зброю і вміла нею орудувати. Сама майже нікуди не виходила, а впускала до хати тільки на умовлений знак і на попередження телефоном. Але час до часу вивозила сина в візочку на свіже повітря в малому городці за кам'яницею. Польська боївка чатувала десь на неї прихована так, що годі її помітити. Два чи три дні після того, пам'ятаю, що це був день 11 лютого, точно о дванадцятій годині задзвонив я до Лютте, умовитися на стрічу. Лютте вийшла привезти сина з городчика. В тій хвилині сторож зрадив її боївкарям і вони грянули на неї, як вводила візочок до сіней. Били по ній автоматами так, що не встигла й крикнути. Вулицею переходили якісь німецькі вояки і вбігли до сіней на відгук стрілів. Якби не сторож, що змилив їх, сказавши, що це Гестапо застрілило якусь жидівку, були б вони схопили атентатчиків, — а так їм удалося втекти. Де-

сять хвилин пізніше приїхав я на стрічу і, побачивши збіговище перед кам'яницею, здогадався, що вже по всьому. Жаль стиснув мені серце, — хоч як берегли ми Льотте, таки не зберегли її від трагічного кінця, постигла її доля, під якої ударами в тому часі впало вже чимало наших друзів . . .

Ми робили шалені зусилля, щоб зловити справників її вбивства, та як віднайти незнаних людей у цьому величезному людському вулику? Одиноке, що нам удалося, це притягнути до відповідальності Аполонію Станьчик, цебто сестру Альфонсу, що видала полякам Льотте, показавши її боївкарям на вулиці. Ми довідалися, що негайно після атентату покинула вона свою конспіративну квартиру і перейшла жити до монастиря Пассійонаток на Мокотові. Переодягнені в однострої польських поліцистів заїхали ми до монастиря і там її заарештували. На превелике наше диво ніхто не ставив спротиву, не пробував боронитися чи вияснювати, всі неначе знали, що це не задармо. Відставлено її до Революційного Трибуналу, він засудив її на смерть і присуд того самого дня виконано.

Пожнив'я смерти Льотте було жажливе. Дістала вона несподіваних, хоч може і небажаних местників. Як відомо, Льотте послугувалася двома назвищами: Льотте Габлер і Зофія Ляховіч. В своєму мешканні приголосилася вона на назвище Габлер. Гестапо, не роздумуючи довго і не завдаючи собі труда устійнити ближче, хто саме ця жертва, проголосило, що за вбивство німецької жінки відповідають польські заложники. На другий день розстріляно сімдесят заложників поблизу того місця.

Та на тому не кінець. Сторож Грсно, що мав відвагу допомогти викінчити боївкарям одну жінку, показався далеко не такий відважний, коли взяло його в свій млин Гестапо. Він сипав наліво і направо, кого тільки знав. Кількасот поляків віддав він у руки Гестапо, більшість з них звідти ніколи живими не вийшли.

Для нас з того мала потіха. Що нас обходила розправа між німцями й поляками? Це їхнє діло, а наше — зловити вбивників нашої товаришки. Довгий час не мали ми щастя, хоч удалося устійнити, що це були ті самі три типи, про яких я згадував вище. Я дуже добре запам'ятав їх собі, мій опис potwierджено мозольними розпитуваннями серед сусідів.

І знову несподівано прийшов нам з поміччю припадок. Яких шість місяців пізніше їхав я автом ще з одним нашим чоловіком через площу Наполеона. Глипнувши набік, завважив я на хіднику тих трьох типів, що стояли на розі вулиці К. день перед атен-татом, пізнав їх уже в тій хвилині, коли моє авто їх минало. Миттю скрутив я на вулицю Свентокржиску, помінявся з товаришем за місця, і завернув назад на площу Наполеона. Три типи стояли на тому самому місці, до них прилучився ще якийсь четвертий, в однострої пожежника. Порівнявшись з ними, сипнув я серію з автомата і скопив усіх. Товариш дав газу і ми втекли, ще заки прохожі спам'яталися. Бодай та сумна потіха по смерті Лютте! З насолодою поставив би їх я перед суд О. У. Н., та годі було мріяти про те, щоб цілу боївку з трьох людей схопити помітно й поставити перед трибунал.

Дійшло до нашого відома, що один з посередніх справників убивства Лютте живе при вулиці Вільній. Переодягнені знову за польських поліцистів поїхали ми туди втрійку, та нікого в кімнаті не застали. При трусі знайшли ми на паралеті вікна знадвору коробку від сірників, а в ній цілу картотку членів якоїсь підпільної групи. На маленьких карточках списані були назвища, псевда й адреси, все те були працівники кооперативи “Вспульнота інтересув”, около п’ятдесят. Картотека нам не цікава, але ми взяли її і при одній нагоді всунули в трамваї в кишеню якомусь гестапівцеві. До того часу ми ніразу не мішалися в криваві розплати між німцями й поляками, не наша це справа і не наше завдання. Доволі з нас турботи, щоб власну шкуру зберегти, а щораз частіше починали вже й наші люди падати. Але якась ненависть огорнула нас до всього, що найменше відношення мало до смерти Лютте і ми готові були до ноги вибити всіх, хто хочби й далеку вину мав у тому вчинку*).

*) Боруцкі-Чарни розказував мені пізніше, що німці вигубили всіх з тієї картотки, за винятком одного-одніського. Був це старший чоловік, уже по п’ятдесятці, і він одинокий з цілої групи арештованих зберіг гідну поставу супроти німців. “Я поляк, — говорив він — “і ціль мого життя — боротьба за Польщу. Проти німців я тому, що знищили вони мою батьківщину. До підпілля я належав, даремно того випиратися. Ви можете мене вбити, але ніхто й ніщо не заставить мене зрадити тайну.” Його спокійні слова на тлі постави інших спів’язнів, що скомліли й нераз плачучи благали ласки й дарування життя, так здивували німців, що слідчий, якийсь д-р Ган (Гагн) поклепав його по плечах і казав випустити на волю, бо німці, мовляв, теж уміють шанувати чесних ворогів. (— прим. Гордона).

3. Р о з д і л

КІНЕЦЬ НЕСАМОВИТИХ ПРИГОД ГОРДОНА В ВАРШАВІ

Сліпа ненависть поляків до українців. — Вийняток: група "Радло" і її сумний кінець. — Анти-українські провокації групи "Вахлярж". — Полковник Сущко відкидає мої відплатні пропозиції. — Хочемо перехопити польську радіостанцію. — Наш наскок на польську конспіративну квартиру. — Документ "IV - Н". — Польські доноси до Гестапо на українців. — Конференція з англійськими делегатами і план спільної акції проти большевиків після війни? — Ліста українців у Варшаві, призначених до ліквідації. — Мегальomanія "поліського пана воєводи" і його несподіваний кінець. — Революційні Суди О. У. Н. у Варшаві. — Поляки висилають мене на інспекцію до Холма. — Десперадо Турські стріляє в мене на Алеях Єрозолимських. — О. У. Н. відтягає мене з Варшави, як розшифрованого. — Перегляд моєї праці в польському підпіллі.

Тут було б на місці кинути трохи світла на темну сторінку польсько-українських взаємовідносин у тому часі. До найбільшого напняття дійшли вони аж за кілька літ, коли то поляки з одної сторони мордували безпосередньо власними руками українців, а з другої вживали до того провокативних методів, щоб напускати на нас німців. Мали до того

безліч нагод, бо під фірмою різних фольксдойчів, а то і як звичайні польські працівники різних поліційних відділів у Галичині й на Волині, повтискалися головно як “дольмечери” до Гестапо. Для нікого не було тайною, що майже всі агенти політичної поліції у Львові, що працювали в відділі поборювання українського незалежницького руху, перейшли опісля на службу до большевиків, а там і до німців. Про жертви і втрати, що їх ми зазнали від поляків у часі нашої боротьби спершу з большевиками, а потім і з німцями, не я покликаний говорити, зроблять це інші, хоч і мені відомо немало. У самій Варшаві, цебто на терені моєї діяльності, поляки вбили понад сотню українців за те тільки, що були вони українцями. Між іншими вбили теж Голову Українського Допомогового Комітету на місто Варшаву. Який глузд був у тому, нехай вони самі скажуть колись, бо я ніякого добачитися не можу. А це було ще до 1943 року, цебто ще до того часу, коли розшалілася польсько-українська різня.

За весь час, коли я крутився біля польського підпілля, не стрінув я ні одного тверезого голосу в українській справі. Аж дивно, як можна бути таким засліпленим у власному нещасті! Я не кажу, що не було зовсім поляків, що на справу польсько-українських взаємин дивилися розумно, напевно десь такі мусіли бути, але серед того найактивнішого бойового елемента, з яким я постійно мав до діла, не знайшов я з них нікого. А знав я їх багато-багато! Щоправда, їх мало що цікавило поза рі-

занням і стрілянням, політикою вони майже зовсім не зацікавлені, лишали це своєму урядові. Політичні їхні погляди відносно українців, якщо взагалі про те можна говорити, не виходили поза різунство.

Пам'ятаю тільки два винятки і то з-поміж старших віком людей. Якось так сталося, що я став зв'язковим до них, цебто лучником поміж ними й організаційною верхівкою і свого рода їхнім зверхником. Були це підполковники Конарські і Бонча-Церклевіч, піднесені пізніше, вже в підпіллі, до ранги полковників. Виглядали на чесних людей, в особистому житті дуже симпатичні і глибокої товариської культури люди. Здається були вони “легіоністами”, цебто учасниками легіонової формації Пілсудського в 1914 році. Часом заходили ми в розмови на політичні теми, що то буде, як відбудується Польща. Нав'язували вони до старої т. зв. ягайлонської концепції, проповідуючи федералізм — але чесний і справедливий, без задніх думок, без шахрайств та обману — в національно-політичній площині, а в соціальної схилилися до далеко-йдучих реформ, при чому Конарські в своїх поглядах нераз межував з комунізмом. Ще раз підкреслюю, що це були тільки їхні приватні, принагідно висказувані погляди, а не якась політична програма групи, до якої вони належали.

Тільки одна з відомих мені груп польського підпілля висунула якісь програмові кличі в українській справі, вільні від ненависництва. Це була мініатурна групка “Радло”^{*)}. В своїй програмі вид-

^{*)} Радло = рало.

вигали вони якісь застарілі гасла в роді “за вашу і нашу вільність” з-перед майже сто років, обіцяючи навіть українцям автономію на наших власних землях. Та й стільки всього в позитивній частині програми. Одинок ця група старалася нав’язувати контакти з українцями, а через те стягнула на себе ненависть решти польського підпілля. Це й було причиною її кінця. Одного разу “Радло” скликало з’їзд своїх провідників з різних міст, мав там бути навіть якийсь представник зо Львова. Якийсь поляк-ендек сипнув справу і Гестапо виарештувало тридцять делегатів. Всі загинули.

Мірою польського наставлення до української справи взагалі може послужити такий факт. Організація З. В. З. покликала до життя т. зв. “групу вахляр”. Її членам наказували вступати до Організації Тодт-а*), голоситися до виїзду в Україну і там робити всілякі саботажі, при чому вину скидати на українців, щоб викликувати супроти них німецькі репресії. Заки справа вийшла наверх, група “Вахляр” встигла вже спровокувати кілька масакр неповинного українського населення.

Ця група розгорнула свою діяльність на ширшу скалю вже після того, як я вийшов з польсько-

*) Організація Тодт-а, названа так від імені німецького міністра, що її створив і очолював. Після його смерті місце його зайняв Шпер, суджений пізніше у Нірнбергу. Ця організація будувала військові споруди та укріплення, на працівників до себе набирала різних ремісників і фахівців, не самих тільки німців. Відома була під скороченою назвою “О. Т.” (О - Те). (— прим. Гордона).

го підпілля, все ж таки настільки мав я ще знайомостей і зв'язків через інших друзів, що там залишилися, щоб відтворити собі повний образ її діявольського пляну. Напровадили її на ту думку німецькі репресії на поляків за акти терору і саботажів. Як було сказано вище, спочатку ця відплата йшла відрухами, що брали сотні й тисячі жертв насліпо. Пізніше німці зорганізували собі діло з притаманною їм систематичністю. Тримали заложників і за кожного німця стріляли п'ятдесят поляків. Вибирали головно молодняк та інтелігенцію.

Німецька політика репресій, організації фольксдойчів, прилучення до Райху польських земель і сильної германізації на них дуже затривожили поляків, коли вони переносилися думкою в ті часи, як то вже закінчиться війна і прийде до нововпорядкування спустошених німцями просторів. У поляків не було сумнівів про відбудову польської державности і допомогу в тому альянтів. Але яка це буде Польща — от питання! Нераз був я приявний на різних принагідних чи спеціальних дискусіях з того приводу і бачив, як гризе поляків червяк упадку "моцарства". Коли Франція потребувала на сході жандарма проти Німеччини після версайського трактату і якийсь час ставила ставку на поляків — вони справді повірили, що Польща, це "моцарство" і від того перевернулося їм у голові. Число населення польської держави доходило вправді до тридцяти мільйонів, але в тому більше як одна третина національних меншин, українців, білорусів, жидів і німців. Пам'ятаю, як за моїх ще студентських часів на академічних вічах захлисту-

валися поляки “тридцять-мільйоновим моцарством” і домагалися . . . колоній в Африці! Німецький удар неначе тяжкий обух упав на польські голови. З “тридцять мільйонового моцарства” раптом зробилося “Генерал-Губернаторство” з десять мільйонами поляків, яких біологічну силу підкошували німці голодом і терором. Не диво, що полякам холонуло в п’ятах і вони бідкалися, що буде далі. В часі подорожі Сікорского по Америці дали йому зрозуміти, що слабкість польської держави мала свою причину теж у надмірному насиченні непольським національно й етнографічно елементом людности і можна було сподіватися територіяльних обкромєнь у післявоєнній стабілізації. Західні кордони поляки мали надію закріпити на рахунок розбитої Німеччини, а на сході треба так ослабити українців німецькими і большевицькими руками, щоб вони, принаймні по Дніпро, ніколи не могли стати на ноги і щоб приявність польської порядкуючої сили показалася там необхідна.

Звідси вийшла ідея групи “Вахляр”, що не була сама по собі окремою організацією, тільки одною з форм організаційної діяльности польського підпілля на українських землях. Може й тяжко кому повірити, може б уважав хто цю ідею за хворобливі маячіння божевільних — але поляки над тим цілком серйозно дискутували і багато своїх плянів провели в життя. Сотні й тисячі невинних українців Наддніпрянщини, що ніколи не цікавилися поляками, а якщо знали щось про них, то хіба з большевицької пропаганди про “задрипану панську Польщу”, пострадали своїм життям через польську

схидність. Саботажами на українських землях напускали на нас німців з їхньою засадою “збірної відповідальності”. Я мав відомості, як польські робітники й майстри будували мости, а потім самі їх висаджували в повітря і доносили на українських селян. А німці стріляли й палили без розбору — не було чоловіків, вони нищили жінок і дітей.

Знаючи поляків того часу ліпше, як хто інший, бо ж жив я серед них і разом з ними виконував підпільну роботу, я страшенне болів у своїй безпомічності. Мені хотілося відплатитися їм так, щоб ця диявольська акція рікошетом по них відбилася і щоб знайшлися вони в положенні того, що під другим яму копає та сам у неї впадає. А це зробити не так то вже й трудно, просто пустити в рух таку саму “групу вахляр” українськими руками на польських землях. Не знав я тоді, до кого звернутися з тією справою так, щоб обминути посередників і щоб по дорозі вона не розконспірувалася. Не хотів я того робити через свій тодішній нормальний організаційний зв'язок. Переїжджаючи при одній нагоді через Львів, вступив я до полк. Сушка і виклав перед ним свою справу. Полковник Сушко вислухав мене до кінця, а коли я скінчив, він значуче постукав пальцем по лобі і казав, що я вже задовго сиджу між поляками, він мусить звернутися до відповідних чинників, щоб мене звідти забрали. Не знав він, що моя місія в польському підпіллі в тому часі вже скінчилася. Він казав, що О. У. Н. ніколи на такі речі не погодиться і що він навіть не важився б реферувати тієї справи перед П. У. Н.

А шкода. Я почувався на силах, мавши знайомість польського терену і відносин, мавши вироблених і запрацьованих з собою товаришів, пустити в Польщі не тільки “вахляр”, але справжній “електричний вентилятор” і завдати їм такого чосу німецькими руками, щоб вони до десятого покоління проклинали ту злочинну голову, в якій виляглася думка про “вахляр”. Правда, міг я робити це на власну руку, але на мені заважила постава полковника Сушка. Хоч мушу признатися, що пізніше нераз жалів я того, коли слухав, як по-варварськи вимордовували поляки українців*).

Само собою, що випадків провокації було більше, про деякі чував я тільки здалеку, а скільки та-

* Сама участь поляків у провокуванні німецьких репресій в Україні сьогодні не підлягає вже ніякому сумнівові — тисячі поляків на німецькій службі в Україні служать про те доказом. Ішлося б хіба про те, щоб устійнити тут керуючу руку відповідальних польських політичних чинників.

Правдоподібно та понура історія ніколи не буде висвітлена. Поляки будуть мовчати про неї, хіба що большевики, якщо їм потрібно буде знову колись довести до загострення польсько-українських взаємин, розбовтають цю справу і витягнуть на денне світло аферу “Вахляра”.

Цитований вище Степан Корбоньскі згадує про такий один випадок. У Варшаві існувала організація “С. О. С.” (“Сполечна Організація Самооброни”), куди входила двадцятка дрібніших польських конспіративних організацій. Автор подає з них такі: “Побудка” — голова: адвокат Вітолд Росцішевскі, ендек, “Рацлавіше”, “Фронт Одродзенья Польскі” (там діяла Коссак-Щуцка, що про неї згадує Гордон на іншому місці) і “Польскі Звйонзек Вольносоці”. До президії С. О. С. входив також голова угруповання, що назвало себе “Організація З’єднчення Словян” — високий, гарний мужчина, смаглявий на лиці, чорноволосий. На одному з засідань “Цивільної Борстби”, запропонував він зорганізувати більшу підземну акцію проти

ких, що зовсім про них не знав, аж після війни довідався про деякі з них від інших друзів.

Один з таких випадків, що стався вже доволі пізно, бо в 1942 році, незадовго перед тим, заки вийшов я з польського підпілля, засів мені глибоко в пам'яті і про нього хотів би я тут розказати.

В Варшаві працювало багато польських тайних радіостанцій. Більшість з них були маленькі розмірами, військового типу 20x10x10 сантиметрів і їхній засяг хвиль не йшов далеко. Надані на них передачі перехоплювали поляки в Мадярщині і звідти на сильніших апаратах передавали їх далі, для вжитку польського уряду в Лондоні. Принаймні таке говорили мені ті поляки, що з ними я мав до діла, а було це на початках, ще перед тим, заки Мадярщина цілком злучила свою долю з німцями і ра-

німців, але так, щоб підозріння впало на українців і потягнуло за те на них німецькі репресії. На іншому засіданні, де брав між іншими участь теж керівник З. В. З., генерал Грот-Ровецькі та полковник Ржепецькі, той самий тип поновно виступив зо своєю пропозицією протиукраїнської провокації.

Пізніше мали викрити, що він стояв у зв'язку з Гестапо і застрілено його на вулиці Хмельней, здається зробив це самий Росцішевські. А потім наречена вбитого голови "Організації Зєдночєня Словян", танцюристка Манівна, з помсти всипала Росцішевського, він пропав у Гестапо. (гл.: Стефан Корбоньські — В іменю Ржечипосполітей, ст. 180 - 184).

Годі вимагати від польського автора, щоб він виводив ці справи на денне світло. Але самий факт, що на засіданнях провідних людей польського підпілля реферувалися і без спротиву слухалися пропозиції на широку скалу закроєної антиукраїнської провокації, промовисто підтверджує інформації Гордона. Мимходом, кінці пішли в воду, і автор проекту і людина, що його на ті засідання ввела. Росцішевські, — пішли землю гризти. Згадаймо, що Росцішевські належав до "єндецької" організації і на ім'я називався Вітолд. (— прим. автора).

зом з ними пішла походом на схід. Але малися теж і сильні апарати, що могли надавати відразу до Лондону і таких потім більшало. Німці багато з них виловлювали своєю гоніометричною службою в автах, що дуже докладно встановлювала позицію апарату, звідки розходилися хвилі, хоч у великому місті Варшаві це трудніше знайти, як у лісі чи в полі. Мені прийшла до голови думка, що коли німці стільки тих апаратів викривають, чи не варто б піти нам за їхнім прикладом і роздобути щось для нашої Організації. Я почав передумувати над тим і дав теж відповідне доручення своїм хлопцям.

По якомусь часі розвідка донесла мені, що в одному місці має відбутися конспіративне засідання і після того буде радієва трансмісія просто до Лондону. Я постановив ударити в те місце і сконфіскувати радіонадавач.

Для тієї цілі призначено конспіративне приміщення при вулиці Даніловічовській, номер дому призабув, але його легко віднайти. Вуличка невелика. З лівої сторони, коли входить до неї з Театральної Площі, стояла Палата Бріля — осідок німецької адміністрації, — за нею тюрма для кримінальних злочинців, суд і польська поліція. Квартира містилася з правої сторони вулиці, напроти суду. Була там невеличка крамниця, що продавала головним чином мило, пасту до взуття і тим подібний крам. Крамничний льокаль малий, продавала тільки одна особа, якась тридцятилітня жінка. За склепом ззаду були двері до кімнати, де мало відбутися конспіраційне засідання.

Коротко перед визначеною на стрічу годиною зайшов я до крамниці. Крім власниці застав я там ще якихсь двох покупців, що їх вона швидко відправила, а в міжчасі, один по одному, ввійшли ще два мої люди. До тієї справи мусів я вжити боївку, що не була заангажована в польському підпіллі, тільки служила нам охороною для різних акцій, лякався я, щоб не зайшов хто знайомий з польських підпільників і не здеконспірував нас.

Продавчиня запитує, чого мені. Роблю невідразу міну й кажу, щоб вона сиділа тихо й не важилася писнути, або давати якісь знаки. Коли послухає — все буде гаразд, коли ж спробує знехтувати мою порадою — буде зовсім зле для неї. При тому робив я натяки, що зайшов я сюди з доручення “Другого Відділу”, цебто польської контррозвідки. Повірила вона в те спочатку, чи ні, — хто може це сказати, — але мабуть своїм виглядом нагнали їй ми страху, бо весь час вона тільки потакувала.

Один з наших людей залишився в склепі пильнувати жінки, а я з другим пішов до квартири ззаду. Крім того на вулиці для охорони поставлено по зуби озброєну боївку з трьох людей. Не звертало це на себе уваги, бо перед судом завжди вистоювало повно всяких темних типів, вичікували на розправи за всякі дрібні крадіжки, на побачення і тимподібні справи. Три-чотири типи більше чи менше в тих обставинах не викликали підозріння.

Кімната простора, мало умебльована, стояв якийсь стіл по середині і кілька крісел, під стіною широка отомана. Задня стіна — майже одне велике вікно зо скляними дверима посередині, що вихо-

дили на маленький городець, за яким простягалися руїни старого міста. Трудно підібрати краще приміщення на конспіративні сходи, хоч для радіонадач не видавалося воно мені надто мудре, за близьке сусідство урядових будинків і крамниця за дверима не дуже сприяли спокійному радіопередаванню.

Ціллю цього “наїзду” було захопити радіонадавачий апарат. Коли судити по скупому устаткуванню, не було його в кімнаті, правдоподібно мав його принести з собою хтось з тих, що прийдуть пізніше. Нічого, пождемо, терпеливості нам не бракує.

Точно в означеній годині почали сходитися конспіратори, — що п'ять хвилин один. Чоловік, що був у крамниці, пильнував, щоб продавачка не дала остерігаючих знаків, але вона так була застрашена, що тільки відповідала на клички. Цікаво, що ніхто з конспіраторів не здогадався нічого по її розгубленому й застрашеному вигляді. Може вона й повірила моїй брехні про польський “Другий Відділ”, але важне — мовчала.

Кожний, хто входив до кімнати, діставав від нас сердечне прийняття. Я далі повторяв свою брехню про “Другий Відділ”, та ледве чи хто з них вірив мені, зате буди більш переконливо виглядало їм дуло автомата “Стен-а” в руках мого товариша. Цей автомат носили ми в футлярі від скрипки. І кожен слухняно підносив руки догори, щоб його обшукати, чи бува не має він зброї при собі. Тільки один мав і дістав за те від мене поза вуха з заввагою, як сміє він порушувати наказ Головної Коман-

ди, що забороняє приносити з собою на конспіративні політичні засідання зброю та різні підозрілі матеріали.

За якої пів години мали ми вже сім людей у кімнаті. Стільки їй мало бути, хіба, що несподівано і надпрограмово прийшов би ще хтось. Всі вони тихо стояли лицем до стіни, заложивши руки на спину. Ніхто з них не приніс скриньки з радіоапаратом і я губився в здогадах, що сталося. Або відкликали радіонадачу в останній хвилі, або десь він тут був захований у якійсь скритці, або наша інформація була невірна і весь наш труд даремний. Бо їй справді, хто ж відбував би засідання в квартирі, звідки мали йти радіонадачі?

Та заки відійти, хотів я ще раз добре перешукати кімнату, до того потрібно тепер більше людей. Не було ради, я мусів залишитися самий у кімнаті, післати товариша на вулицю за допомогою. Він запакував свого "Стен-а" до футляру і вийшов. Стало мені трохи моторошно — самому проти сімох. Хоч і не мали вони зброї, а в кишенях у мене, як завжди, відбезпечені два пістолі.

Сидів я на талчані під другою стіною, удавав, що переглядаю якусь газету, та ні на мить не спускав з ока моїх конспіраторів. Один з них, як мені здавалося, від самого початку дуже хвилювався. Розглядав нас обох великими очима, давав якісь знаки, хотів щось говорити, щось вияснювати, але мені це було нецікаве, до того ми спішилися дуже, кожна мінута дорога, може принести якусь біду, і я порадив йому, щоб він "затулив кляпу", коли не хоче, щоб ми самі її затулили.

Коли вийшов мій товариш, в моїх примусових гостей-в'язнів мабуть зродилася якась надія, хотіли вони використати момент, що я самий, доки не вернеться товариш. Віддаль між ними і мною — не більше трьох метрів. Нагло тип, що весь час вів себе підозріло, блискавкою обернувся і скочив на мене. Але ще швидше вихватив я обидва пістолі і впакував йому кулю в лоб. Згинув на місці. Сталося це так скоро, що конспіратори під стіною тільки стрепенулися — але далі стояли спокійно на місці. На мене впав ляк — неможливо, щоб не почули стрілу в склепі. Але, або нікого там у той час не було, або люди, що в Варшаві звикли до всяких несподіванок і розуміли, що найбезпечніше кожному пильнувати свого носа, вдавали, що нічого не чують.

Тут вернувся мій товариш ще з одним і поки вони стерегли поляків та обшукували кімнату, я повивертав кишені вбитого. Не мав він біля себе ніяких особистих документів, тільки великий записаний папір з наголовком “IV Н” і малого формату нотатник. Паперу читати не ставало часу, але знак “IV Н” мене заінтригував, такого означення вживала гестапівська розвідка*), я на всякий випадок зараз же казав винести ці папері з кімнати та передати одному з хлопців на вулиці, щоб пізніше доставив їх до нашої квартири. Тільки він вийшов, як з крамниці рознісся несамовитий вереск продавачки. Як пізніше виявилось, весь час ішов нормальний торг, люди приходили й відходили, руху

*) IV Нахрітенабтайлунг — IV — розвідочний відділ.

великого не було, наш чоловік пильно беріг продавачки. В певному моменті його — даймо йому ім'я Федько — змінив іншим, що прийшов з вулиці, назв'їм його Іваном. Мусіло так статися, бо привнність однієї і тої самої людини в крамниці такий довгий час могла видаватися дивна для покупців. Продавачка не зорієнтувалася в цій зміні, їй здавалося, що охорона зникла або втекла перед чимсь підозрілим і вона вдарила в крик. Якстїй влетіли до крамниці німецькі й польські полієисти з другої сторони вулиці, було вже безцільно інтервеніювати нашій охороні. Заки жінка вияснила поліції, про що йдеться, я з товаришем утекли через городець на руїни. Поляки кинулися були теж тікати, але ми загрозили їм пістолями і змусили залишитися в кімнаті біля їхнього мертвого товариша. Не знав я, чи вони тільки тікати хочуть, чи нас здоганяти й ловити, і рішений був їх вистріляти, якби пустилися за мною. Так їх і половили німці.

Найгірше було Іванові, ніяк утекти з крамниці, але скористав він з замішання і неспостережно засунув свій пістоль у якийсь закамарок.

Німці зробили те, що робить кожна поліція в таких випадках. Усіх посадовили в арешт, помешкання перешукали й опечатали. Шістьох “невинних”, що були в кімнаті з трупом, затримали на довше і не знаю, що з ними сталося, хоч дещо розказав мені Іван, якого випустили разом з іншими покупцями. Він мав при собі папері, як поляк, жив недалеко від того місця і тлумачився, що зайшов купити пасти до черевиків, аж тут налетіла поліція і не встиг він навіть слова пустити. Виказалось, що

працює він на нічній зміні токарем в одній фабриці на Празі, не міг його ніхто обтяжити, бо ніхто з тих людей його не знав. “Бетрібслайтер”*) фабрики посвідчив за нього, що він добрий робітник-токарь, а позатим трохи тумануватий в інших справах — не знав він, що “Іван” був інженером-механіком. Не було підстави ані потреби тримати його в тюрмі, випустили його зараз, але перед тим “для фасону” і “на всякий випадок” так спорили йому зад, що довший час не міг зайняти сидячої позиції. В часі допиту заслухав Іван, що в крамниці знайшли один пістоль — його власний — багато підпільної літератури, а при “шістьох невинних” теж якісь ком-промітуючі матеріали.

Ось так і не здобули ми тоді радіонадавчого апарату, марно втратили час і наїлися страху, не кажучи вже про втрату, що її через те зазнало польське підпілля — один убитий, шістьох арештованих, зраджена знаменита конспіративна квартира і сконфіскована нелегальна література. Не виключене, що арештовані на допитах ще й інших за собою потягнули, я не дуже про те розвідувався, будши самий там небезпечно замішаний.

Зате в наші руки попала надзвичайно цінна здобич — переловлений конфіденційний звіт до розвідочного відділу Гестапо. Чи вбитий поляк сам був конфідентом — не можна сказати, хоч схильний я думати, що ні. Також годі прийняти, щоб був він так званим у підпіллі “верблюдом”, цебто особою, що несвідомо носить документи конфідента. Його

*) керівник підприємства.

загадкова поведінка в хвилі, коли ми переловили цю групу в кімнаті, скоріше б вказувала на те, що він самий або належав до польської контррозвідки, що переловила цей звіт, або дістав його з польських контррозвідчих кол, щоб принести на те засідання, якому ми перешкодили відбутися. В такому разі він був би чесним поляком, що в такий непотрібний і випадковий спосіб наложив головою з власної вини. Якщо б він спокійно стояв під стіною разом з іншими, ми перешукали б кімнату, не знайшли б радіонадавачого апарату і забралися б у свояси, залишивши їх цілими в кімнаті. А так — і самий поляг і другим зашкодив. Однак через те ми впали на слід предивної історії, я довго вагався, правда це, чи вигадки провокатора, що видумує несотворені речі, щоб задобрити своїх хлібодавців.

Як виходило зо змісту, не був це перший звіт у тій справі, перед тим мусіла вже про ті речі інформувати низка попередніх звітів, що на них цей документ покликувався. А сама історія наче казка з “Тисячі й одної ночі”, розгорталася ось так.

На Мадярщину приїхав літаком з Англії якийсь полковник, а з ним один делегат з англійської партії синдикалістів — ні перед тим ні опісля ніколи не чував я про таку партію в Англії, можливо, що була це якась закодована назва. Англіїці привезли пропозиції для організування протибольшевицького руху, що мав би діяти негайно після того, як упаде Німеччина. (Не забуваймо, що все те діялося в 1942 році, ще перед Сталінградом!) Англійських делегатів перепачкували до Польщі, тут вони перего-

ворювали з поляками і з мадярами. Одних і других натискали, щоб до протибольшевицького фронту притягнути конечно українців, а найперше найголовніший і найповажніший у цій боротьбі чинник — Організацію Українських Націоналістів. І поляки і мадяри вперто протиставилися, щоб до тієї справи притягати українців, очорнювали нас і дискредитували, як могли, бо так одним як і другим ішлося про те, щоб пожитися коштом українських земель. Англіїці слухали і помахували головами, але замість — як пропонували поляки — стричків для українських провідників і амнесії для організованих низів, готові були йти на якісь далекойдучі політичні порозуміння і концесії.

Такий був, короткими словами переказаний, сенс перехопленого конфідентського звіту. Роїлося в ньому від усяких назвищ і адрес, замішаних в англійсько-українські переговори. З польської сторони згадувався там бувший львівський воєвода, граф Дунін-Борковскі і Журовскі, фабрикант з Лещкова та його зять, якийсь Білецькі чи Білінські. Останні три мабуть тому, що перебували довший час на українській території і було правдоподібно, що могли мати якісь шляхи зв'язків до українців.

Говорилося там теж про генерала Шептицького, брата нашого митрополита. Генерал Шептицькі мав бути головою підпільної організації "Унія", його близькими співпрацівниками якісь: Гоппе, Павловскі, бувший посол Женчиковскі, Брікнер та інші, що їх уже позабував. З тим Павловскім я навіть познайомився був на одному з засідань, куди я прийшов, як делегат однієї з підпільних груп. Йо-

го чомусь не долюблювали в польському підпіллі і, наприклад, граф Дунін-Борковскі не називав його інакше, як “д . . а влоска”, що я раз самий на власні вуха мав нагоду чути.

Зв'язковим з польського боку до переговорів з українцями в тій справі звіт подавав якоесь чоловіка на прізвище Заремба-Злотковскі. Не знав я такого, ані про нього не чував.

З українського боку згадував звіт про полк. Андрія Мельника, Голову Проводу Українських націоналістів та про ще одного члена П. У. Н., мабуть, якщо собі добре пригадую, Володимира Мартинця, як про ті особи, що до них йшли нитки того англо-польсько-мадярсько-румунського порозуміння. Були й інші імена, але якоесь так незугарно вплетені в звіт, що виглядало це більше, як донос на них, ніж на фактичну їхню роллю в тих переговорах. Для перевірки справності О. У. Н. можливостей її діяння і швидкості в постачанні інформацій англійська сторона мала ставити низку запитів відносно мостів на Дніпрі, бази підводних човнів в Одесі та інших тимподібних справ.

Що мене в той час дуже цікавило — не було найменшої згадки в цілому документі про організацію Степана Бандери! Або про неї ще мало тоді знали, або не вважали її ще настільки сильною, щоб, коли звіт правдивий — втягати її в такі комбінації, або, коли звіт фальшивий — стягати на неї більші репресії, вважаючи її менше небезпечною від первісної О. У. Н.

Само собою, я зараз же зробив точний відпис того документу і передав на свій організаційний

зв'язок, оригінал покищо затримав у себе, думалося, може порівнюючи письмо впаду на його автора.

Довший час не знав я, що думати про ту справу. Правдива вона чи вибредана — одне певне, що такі звіти йшли до Гестапо. Я не міг зовсім відкинути думки, що це була на велику міру закроєна польська провокація, щоб нацькувати Гестапо на українців і спонукати до репресій. Це лежало в польському інтересі, таким способом ослаблювалися українці, а увага Гестапо діставала ще один терен діяння, розділялася, замість концентруватися на поляках.

Бувши у Львові, вступив я до митрополита Шептицького, щоб через нього остерегти його брата. Не був я певний, чи митрополит не візьме мене за провокатора, хоч попередніми роками я був у нього два чи три рази в якихсь справах. Він пам'ятав мене і відразу пізнав. Очевидячки, не міг я подати йому джерела моїх інформації і способу, як я до них дійшов, передав йому тільки подробиці про його брата і висказав мою думку, що треба б остерегти його та інші особи, яких назвища й адреси були заподані в звіті, щоб поховалися, бо німці кожної хвилині можуть їх узяти під ключ, і так дивно, що досі ще не взяли.

Митрополит задумався на хвилину і признав, що людей конечно треба остерегти, але відносно свого брата, не думає він, щоб цей глибше був заангажований у польському підпіллі. Виглядає це на мішанину правди і фантазії.

До війни дійсно існувало в Польщі якесь підприємство “Унія”, здається нафтове, що вертіло ропу десь коло Ясла, а в ньому генерал Шептицький займав якийсь керівний пост. Могла це бути спроба конфідента стягнути підозріння на генерала Шептицького і при тому на деяких інших поляків та українців.

Що далі було з тою справою — не знаю. Покищо Гестапо за радою конфідента не пішло, зарезервувало собі ці репресії на пізніше.

До сьогодні не сходить мені з голови думка, скільки таких польських доносів мусіло йти до Гестапо і скільки неповинних українців мусіло впасти їх жертвою. Правдopodobно ніколи не вийде це на яву, хіба, що залишився б у живих хтось з гестапівських катів і в почутті безкарности розв’язався б йому язик.

Дуже цікаві речі розкрив нам теж і нотатник, що його знайшов я при вбитому полякові. Письмо в нотатнику було інакше від того, яким писаний був конфіденційний звіт. Не міг я устійнити, чи воно, чи походило з руки вбитого конспіратора, чи писав його хтось інший. Невідоме мені навіть і назвище його, не мав він при собі особистих документів, ледве чи й німцям удалося це ствердити.

В цьому нотатнику була безліч усяких адрес, телефонічних номерів, різних персональних даних. Усе те мусіли ми перевірювати і пожерло це неймовірно багацько часу. Одначе мусіли ми все переконтролювати, найменша дрібниця могла навести нас на важний слід. Між іншими була там і адреса

проф. Скрентовича, з заміткою “до ліквідації”. Професор Скрентович, літня вже людина, симпатичний сімдесятилітній старичок, до нічого не мішався і нікому ніякого зла не чинив. За що поляки призначили його на заріз — Бог один знає. Якийсь час тримали ми стійкових біля його мешкання, бо ясно було, що якась польська підпільна група хоче зачинати антиукраїнську акцію і нам треба переловити когось з її людей, щоб ближче про ту справу розвідатися.

Другий на черзі був “адвокат Міхал Карпюк” — стільки всього, ні адреси, ні телефону. В Варшаві знав я одного Карпюка, українця, але йому на ім'я Улян. Телефоную до нього зо своєї квартири:

— Не знаєте ви, пане меценасе, адвоката Михайла Карпюка?

— На що вам це?

— Саме попав мені в руки правосильний польський присуд смерти на адвоката “Міхала Карпюка”, хотів би замовити квіти на його домовину.

Карпюк жажнувся. Михайло Карпюк це і є він самий, він має два імена, Михайло — для урядових справ чи в суді чи в професії, а для приятелів і знайомих, він — Улян.

Справа поважна. Питаюся, чи не завважив він, щоб слідкували за ним, а може й тепер стоїть хтось під хатою, хай обережно загляне крізь вікно. Оказується — стоять два типи, тільки не знати, припадок це, чи стійка.

Карпюк жив у готелі при вулиці Перацького (Фоксаль), якраз напроти того місця, де перед вось-

ми роками бойовик О. У. Н. Мацейко застрілив польського міністра внутрішніх справ, Броніслава Перацко. Ця вулиця неначе спеціально побудована для атентатів, повно там городів, закамарків, бічних вуличок, а тепер до всього того ще й руїни прибули.

Порадив я Карпюкові не виходити з хати, а сам підіслав двох людей, щоб “зняли” польських стійкових. Не було певности, чи вони якраз на Карпюка ждуть, можливо, охороняли вони якусь підпільну квартиру або стрічу, тому наказав людям обійтися з ними, як можна найчемніше. Так вони і зробили. Впевнившись, що не видно німців на вулиці, вхопили поляків за обшевку, повідбирали від них пістолі, дали по кілька копняків та прогнали на чотири вітри. А Карпюк спакував валізи і того самого дня під нашою охороною виїхав до Львова.

Ми мали строгий наказ від О. У. Н. не вдаватися в ніякі криваві розрахунки з польським підпіллям у нашій роботі і я того наказу старався якнайточніше притримуватися. Боротьба йшла тільки в площині самооборони, при чому наші жертви були далеко більш дошкульні і болючі, не тому, щоб гинуло нас більше, навпаки, наші втрати і від поляків і від німців у Варшаві були мінімальні, коли брати за скалю порівняння жертви польські. Але втрата від них відчувалася далеко тяжче. Бо на місце кожного впавшого поляка могла стати сотня таких же самих, а може й ліпших, а нам заступити одного поляглого розвідчика іншим — незрівняно трудніше. Звідкіля взяти таких людей,

щоб не тільки мали відвагу і зручність, таких серед нас не бракувало, — але і щоб уміли добре володіти польською й німецькою мовами, щоб уміли вчуватися в польське середовище, знали Варшаву і не були полякам підозрілі?

У розрахунках з поляками був один виняток і не належав він до мене. Це був Революційний Трибунал О. У. Н. у Варшаві. Діяв він рідко, його завданням було судити злочини поляків супроти українців і на одній такій його судовій розправі я був приявний. Це було так, що в часі своєї діяльності наскочив я якось на польський адміністративно-планувальний відділ. В перших початках не дуже я до нього прив'язував увагу. Там розробляли якісь пляни, ким обсадити різні адміністративні становища, від найвищих до найнижчих, після того, як Польща відзискає незалежність. На мою думку ці пляни були мало реальні, бо ж люди не сиділи спокійно, неначе ждучи в резерві. Щонайвище це могло мати якийсь сенс, якщо йшлося про важні, ключеві становища на самому верху. Але призначати командантів поліційних станиць так, що кандидати про те не мали поняття, а тому не трималися свого місця замешкання, коли багато з них гинуло в акції і на їхнє місце щораз потрібно підставляти нових, — видавалося мені звичайною витратою часу. Однак були серед поляків люди, що з замилюванням віддавалися тій справі, їм здавалося, що в той спосіб прискішується здійснення їхньої мрії. Якимсь чином попав я у відношення до такого майбутнього поліського воєводи. Його штаб приміщений при вулиці Брацькій, забув я номер дому, як теж і назви-

ще самого “воєводи”. Вже в вересні 1941 року, отже в часі, коли німці стояли на вершинах своїх мілітарних успіхів, він так певний був польської перемоги, а впарі з тим і свого уряду воєводи, що надрукував кілька тисяч летючок до поліського населення, що зачиналося словами: “З ласки Провидіння і Всемогучого Господа Бога та з наказу Найяснішої Речипосполитої Польської сьогоднішнього дня перебрав я владу на цій відвічній польській землі . . .” і т. д. аж до кінця, де лишив вільне місце на дату. Було б це смішне, якби не обурювало своєю шляхетською булою, зневагами до українців і закликами до погромництва. Цим “воєвудою” зацікавився я докладніше. Якийсь час довелося мені ближче співпрацювати з “паном воєвудою” і з того періоду моєї діяльності пам’ятаю таку цікаву й смішну пригоду. Згадую про неї не тому, щоб кидати пляму на польське підпілля, нема в мене того наміру, бо знаю, що кожен підпільний рух має свої світла й тіні. Ніхто не може заперечити полякам ідейности й жертвенности в їхній боротьбі з німцями, найменше це робив би я, як безпосередній учасник і свідок тієї боротьби. Але про ту подію напевно не буде згадано в ніяких польських мемуарах з тих часів, вони будуть старатися її затушкувати, а для нас нема причини прикривати це заслоною тасмниці.

Жив у Варшаві кзьондз Ржимелко, відома фігура, колись легіоніст, брав участь ще в роззброєнні німців 1918 року, потім мав якесь відношення і до польсько-української війни. Його добре знали в передвоєнній Польщі, біографію його можна було

подибати майже в кожному інформативному виданні про сучасних польських політичних і суспільних діячів. Отож тому ксьондзові Ржимелці польська організація передала в депозит запасний скарб, величезну суму 50 тисяч доларів 7 золоті, дві тисячі п'ятсот золотих двадцятьдоларівок. По якомусь часі показала потреба зачерпнути з того запасного фонду й організація зажадала від ксьондза Ржимелки видачі частини сум. Тут ксьондз Ржимелка "заграв варіята". Він наче б то добре не зрозумів, був переконаний, що ці гроші дано йому до диспозиції на рятункову акцію для поляків, жертв німецького терору, і він їх видав на різні такі харитативні цілі. Як то, всі, таку колосальну суму, і в такому короткому часі? Так, усі, хіба ж це так багато на такі потреби, що їх викликає німецька окупація?

В відповідальних втаємничених верхах польського підпілля загуло. Давалися чути голоси, щоб Ржимелку поставити під революційний суд за розтрату підпільного майна і післати на лоно Авраама. Чомусь суд у тій справі не зібрався і дехто буркотів під носом, що попри ксьондза Ржимелку замішані там теж інші "аси" і тепер рука руку мие. Дуже з того приводу розкричався "пан воєвода" і хотів на власну руку вимірити ксьондзові справедливість. Здається знали про те "на горі" і примкнули око й вухо, даючи тиху згоду на те, щоб "пан воєвода" перетріпав трохи шкуру ксьондзові. Одначе його наміри сягали дальше.

"Пан воєвода" звернувся до групи Гордона, щоб узяла вона справу в свої руки. В довірочній

розмові радив узяти трьох людей, піти до мешкання Ржимелки — було це десь при вулиці Познанській — насісти гостро на ксьондза, в потребі зв'язати його і не вагатися перед ніякими засобами, щоб видобути від нього сховок з грішми. А коли б ксьондз під молотками спустив духа — не треба тим журитися, вже “пан воєвода” подбає, щоб це відповідно в'яснити, відома ж річ, що Ржимелці вже понад шістдесятка, могло йому серце не витримати. Та й нема чого жаліти старого злодія!

Слухаю того і ніяково мені стало, як це так, щоб я замість польського суду імов карати ксьондза за його провини проти польської організації? Що мене це обходить? Але витворилася така ситуація, що не міг я відмовитися без підозріння, та й сам був цікавий побачити старого ксьондза та поговорити з ним, а вже знайду якийсь спосіб, щоб вийти з нічим і відбрехатися перед “паном воєводою”.

Біля дев'ятої години ввечері на другий день вібрався я в відвідини до ксьондза ще з одним товаришем. Застукали ми — тільки маленька щілка в дверях відкрилася. До середини впустив нас аж після того, коли нагримали ми на нього по-німецьки. А вже всередині призналися ми, що вправді ми з поліції, але не з німецької, ані не з польської “гранатової”, тільки з підпольної. Коли це почув ксьондз — наче осатанів, почервонів з досади, аж посинів, почав верещати; “забирайся мені звідси драбе один з другим!”, зловив за тяжкий залізний гачок від печі і давай замахуватися на нас! Хоч йому вже шістдесятка минула, але здоровий, як

бугай годований, думав дати собі раду з нами обома. Тут мій товариш холоднокровно вийняв пістоля і покивав ним Ржимелці під носом, а я додав при тому, що ми теж можемо стратити нерви, а тоді вийде для нього халепа. Вид пістоля відразу заспокоїливо поділав на нашого господаря. Щось хотів говорити, та ми відсуваємо його з коридора і входимо до другої кімнати, щоб там вільніше поговорити. Ждав нас тут несподіваний вид. На ліжку сиділа молода дівчина, може яких 15 літ, ще майже дитина, голіська, як її мати на світ народила. А на столі порозкидані ласощі, що їх даремно шукати б навіть у варшавських багатіїв: свіжа шинка, ковбаси, риби, різні солодоці, пляшка оригінальної шотляндської горілки.

Дівчина була напрочуд гарна, хоч видалася мені жидівкою. Я крикнув до неї по-німецьки:

— Що ти тут робиш?

Перелякана дівчина залепетіла:

— Я не жидівка, я тільки мішанка.

— Зодягайся і втікай, але швидко, щоб я вдруге не потребував казати!

Дівчина з поспіхом надягає на себе якісь речі і майже вибігає, стримуючи плач.

А ксьондз Ржимелка мовчить.

— Що вона тут робить? — питаюся його.

— Від німців переховую її, — відказує.

Справді, сховок надзвичайний, ніколи не прийшло б Гестапові до голови шукати п'ятнадцятилітньої дитини в ксьондза під периною.

— Е, та ксьондз добродій добре серце має, не тільки бідну дитину перед німцями рятує, та ще

й по-християнськи її годує, — кепкуємо собі, — давайте, і ми попробуємо того добра.

Налляли ми собі по склянці горілки, випили й закусили, десь і злість поділася, комічне в ситуації переважило.

Питаємося, де гроші, де посвідки, де свідки? Грошей нема, посвідок нема і свідків теж нема. Бачить ксьондз, що не переливки, але й крутити нема як, мовчить, жде, що вийде з тої історії, а звісне діло, що нічого доброго з того вийти не може.

Кажу Ржимелці, що в мене наказ роздобути від нього гроші і звернути організації, а коли б він не підчинився і не віддав решти того, що ще в нього залишилося — коротка справа, куля в лоб, тут таки зараз, на місці. Але я віруюча людина, католик, і не стає мені сумління стріляти священика, хоч би й заслугував він на те. Нехай колись Бог з ним розправиться на Своїому суді. Тому, що за невиконання наказу нам обидвом грозить смерть — ксьондз мусить негайно зникнути з Варшави, подітися кудись на довший час, щоб ми мали оправдання, що не застали його вдома.

Врадуваний Ржимелка пристає на все, дякує нам, запевняє, що зробить, як радимо, а при тому все натякує, що це непорозуміння, що він невинен, тільки часи такі гарячі й нервові, що нема як виправдатися й доказати свою невинність. Трохи вдаємо, що в те віримо, ще раз гостро наказуємо йому втікати, хоч і без того певні, що він зараз щезне з Варшави, де клімат ставав йому дуже докучливий, і виходимо, ледве стримуючи в собі сміх.

Що сталося пізніше з Ржимелкою — не знаю. Не чув більше про нього, а “пан воевода”, якому ми зарепортували, що ксьондз мусів пронохати письмо носом і втік, теж не мав часу просліджувати тої справи далше, ми подбали для нього про інше зайняття.

Признався він мені, що до війни був старшиною Корпусу Охорони Пограніча, дався добре в знаки українцям та застрілив одного українця в часі т. зв. “утечі”. Як ці “втечі” виглядали, знав я добре, на самі Зелені Свята 1937 року польські поліцейсти застрілили мойого двоюрідного брата, вивівши його з Богослуження в церкві, а в своїому звідомленні написали, що це була “втеча”. Не тільки я сам, але понад сотня людей під церквою бачили, що це був морд, стріл у плечі людини, яка стояла на місці.

Поволі вивідався я в “воеводи” про ту справу докладно і він розводив передо мною цілі теорії про нищення українців, як потребу польської державної рації, і жалівся, що поляки, мавши в своїх руках владу, віддавалися забавам у суди, замість стосувати далеко коротшу процедуру “втеч”. Передо мною стало питання, з ким маю до діла: маніяк це, чи злочинець? Про всяке, повідомив я про те Суд О. У. Н.

Бойовий відділ О. У. Н. заарештував “пана воеводу” і в дві години пізніше зібрався суд, де я виступав, як свідок. Суд складався з трьох зовсім мені незаних замаскованих людей, крім того був там прокурор та оборонець. Виглядало, що ці два останні — фахові правники. Підсудний боронився

тим, що українця він не застрілив, що це були тільки хвастощі, щоб додати собі поваги в очах своїх підвладних, як енергійної й рішучої людини. Але коли викликано мене на свідка з іншої кімнати, “пан воєвода” з зачудовання неначе води в рот набрав. Відчитано текст його проклямації з закликком до погромів українців, вислухано моїх свідчень. Пам’ятаю, як мене вразила постава оборонця, що вишукував усякі тіні сумніву щодо вини підсудного, мені здавалося тоді, що це проти революційного сумління і що тут справа проста — куля в лоб та й годі!

Після короткої наради суд видав присуд: кара смерти через повішення. Присуд проголошено досить довго, щось там було про право суду судити злочини супроти українського народу, виконані на українській території, покликування на якісь аналогії з польською судовою практикою, що судила українців за вчинки в часі, коли вони були членами Української Галицької Армії, я мало визнавався на тих правничих закарлючках. В ушах бриніли мені останні слова Голови Трибуналу, коли він дав засудженому десять хвилин, щоб помиритися з Богом, “щоб мав милосердя над його душею, якого не знав підсудний над людиною, що її застрілив, а якої одинокою виною було те, що була українцем на українській землі”.

Присуд виконано, тіло вкинено в Вислу.

На цій розправі був я до кінця і зробила вона на мене глибоке враження. Я певний, що ні один українець у тих часах, що пострадав життя з поль-

ських рук, не переходив через такий суд. Суди, якщо й відбувалися, то заочно, без можності боронитися.

Ще кілька разів мав я стичність з Революційним Трибуналом О. У. Н., раз виступаючи, як свідок, у справі Аполонії Станьчик за співучасть у вбивстві Льотте, а крім того охороняючи приміщення, де відбувалися судові сесії. Наскільки мені відомо — я про ті речі докладніше не поінформований — суд збирався тільки в справах, загрожених карою смерті. Справи менші, за які могла грозити хіба в'язниця або інші менші кари, відкладалися до інших часів, ми не могли собі дозволити на те, щоб утримувати в'язниці в польській столиці. Вже й так було подиву гідне, що тут у серці Польщі, український суд вимірював справедливість за злочини супроти нашого народу, це була помста долі за польські зло-діяння в часі окупації України. Суджено тільки справи не старші, як десять літ, решта вважалася передавненими для компетенції Революційного Трибуналу. Присуди виконувано негайно, тіла або вкидано в Вислу, або підкинуто в гетті, або закопувано в ліску “На Пальмірах”. В кожній справі наперед велося слідство, збиралися докази вини і кілька разів я теж брав участь у слідстві. Незалежно від того мені нераз доводилося мати до діла з людьми, що знущалися над українцями. Тому я й дивувався, що О. У. Н. завдає собі труду втримувати судовий апарат, але разом з тим і поважав ще більше свою Організацію за те. На слід таких польських “героїв” супроти безборонного україн-

ського населення попадали ми не раз через нашу розвідку в польському підпіллі. Пам'ятаю таку справу.

Польське підпілля розгулялося в Холмі. Стріляло українців, від деяких, багатших купців, домагалися великих грошових окупів. Підстрілили кількох українців, у тому одного школяра.

Мені вдалося нав'язати контакт з підпіллям у Холмі. Представлено мені двох двадцятилітніх хлопців, один називався Пацкер, другий Сметана, цей останній був сином польського поліциста. Моїм дорученням було дати їм похвалу за відвагу, яку вони виказали в той спосіб, що стріляли з укриття до українців. Я це зробив, як делегат з Варшави, висказав похвалу і надав відзначення в приязності їхніх провідників, а при тій нагоді запитався місцевого проводу, чи не "визичили б" вони нам до Варшави тих відважних хлопців, нам вони придалися б. Обіцяли, казали написати в потребі умовленого листа.

Не довго барився я з тим листом і подав адресу одної італійки-студентки, що мешкала при вулиці Зельній. Вона вибралася звідти і ми зайняли її квартиру. Приїхав тільки Пацкер — але без зброї. Дали ми йому їсти й пити, щоб розговорився. Розказував багато цікавих для нас речей, але не все, чого нам було потрібно. Тоді ми відкрили йому, хто ми, і почали зовсім формально допитувати. Це був високий і сильний, хоч молодий віком, здоровило, ми чотири ледве його зв'язали. Нічого не хотів говорити, але коли ми залишили його без їжі

два дні — зм'як і почав співати. Казали ми йому написати листа до Сметани під наш диктат, щоб приїздив і привіз пістолі. Він написав, Сметана приїхав і ми його теж арештували. Їхні зізнання не вистачали для суду, тому справа над ними не відбулася. Призналися вони, що застрілили якогось фольксдойча і пару жидів, — це для нас було нецікаве, — вправді стріляли до якихсь українців, але мало це бути тільки на пострах, не вбили їх, легко зранили, без наміру. Суд став на становищі, що за те не міг би видати кари смерті, тому постановив не розглядати справи, казав їм дати научку й пустити на волю. Повезли їх ми вночі в Уяздовський Парк, там прив'язали до дерев, залишивши їм пістолі в кишенях. Показалося потім, що вони таки попалися в руки поліції, вона відставила їх до Люблина, де вони всипали більшу кількість своїх земляків.

Таке закінчення справи з нашого боку принесло нам тільки шкоду, краще було й не зачинати. Бо зрадилася одна з наших дуже добрих квартир і міг лишитися небезпечний слід по мені для розвідки в польському підпіллі.

Пізніше вийшло на яву, що з однієї з тих пістолів підстрілили вони якусь українську дитину в Холмі. Хотіли пограбувати українського купця Думина, але не застали його в хаті, був там тільки якийсь десятилітній хлопчина і вони підстрілили його в черево. Хлопця лікарі врятували, а кулю взяли німці, як речовий доказ. Про те невідомо було трибуналові О. У. Н. у Варшаві, а то зовсім інший був би кінець тієї справи. В Холмі це було доволі

голосне свого часу, хоч не знаю я ближче цілої історії, чував тільки про неї пізніше*).

Не завше справи кінчалися для нас корисно. Одного разу трапилася пригода, що вправді не принесла нам шкоди, зате сором. Зловили ми якогось поляка, що носив на руці перстень з тризубом. Його підозрівали, що вештається він серед українців для розвідки, це ще не було провірене і я тимчасом залишив його під сторожею двох хлопців. Наш в'язень на вигляд миршавенький, але показався відважним і багато сильнішим, як на те вказував би його вигляд. В одному моменті, скориставши, що тільки один чоловік лишився біля дверей, а другий порався десь у глибині кімнати, поляк кинувся на сторожу, думаючи, що нападом зненацька збенitezить вартового й утече. Обидва впали на землю і там борсалися. Другий хлопець, замість брати в'язня голіруч і допомогти своїй товаришеві, хотів пустити йому кулю в ногу. В хвилині вистрілу обидва на землі якось так зарухалися, що куля попала

*) Справа малася так, що одна з польських підпільних організацій зажадала листовно більшого грошового окупу від українських купців у Холмі, Остапа Думина і Богдана Старуха. Обидва купці дали умовлений знак, що годяться на окуп, а про все повідомили поліцію. По гроші зголосився якийсь малий хлопчина, що нічого не знав, йому казали забрати листа якісь люди. Справою зайнялася польська поліція і, самозрозуміло, її затушувала. Поляки хотіли помститися на українських купцях і післали "бойовця" до їхнього приватного мешкання. Цей "бойовець" мабуть не дуже був зручний, бо куля з його стрілу пішла поміж ноги купцеві і поцілила хлопця, учня, що якраз тоді вийшов з сусідньої кімнати. Але не була це десятилітня дитина, тільки около 16-літній юнак. Вістка дійшла до Гордона в перекрученому стані. (— прим. автора).

нашого сторожа і зранила його легко в зад. В замішанні поляк утік. До сьогодні невідомо мені, хто це був, але думаю, мусів мати доволі на сумлінні відносно українців, коли ризикував утечею в такій ситуації. А для нас ще один поганий наслідок — утрата чергової знаменитої квартири і конечність ще більше матися на осторожності, щоб не наткнутися десь у підпіллі на цього втікача.

Ішов місяць за місяцем, я щораз глибше поринав у підпільній праці на два боки. Вже чимало друзів лягло, мене тримало сліпе щастя при житті. Трудно мені сказати сьогодні, як довго я ще міг би витримати в тій роботі. Читав я десь, що кожен розвідчик на довшу мету стає або морфіністом або кокаїністом, нерви йому не витримують. Я в собі не відчував ані нахилу ані потреби до наркотиків, одначе часами огортала мене справжня втома, здавалося, багато дав би за хвилю повного відпруження й безжурного відпочинку. Та про те не могло бути мови, хіба що прийшлося б зникнути з підпілля і зовсім покинути свою працю. Якимсь інстинктом відчував я, що згущується довкола мене невидна сітка. Наче б то й не видно було познак, але здавалося мені, що помічую дрібні вияви недовір'я, різні випадки неначе перевірки моєї поведінки і тим подібні дрібниці, що їх тяжко висказати, їх можна тільки відчувати, а зроєміти їх гаразд можна тільки тому, хто самий жив у розвідочному підпіллі. Бувши завжди чуйним, я подвоїв засоби обережності. Нікуди не ходив без охорони, міняв мешкання, ішов тільки на важні й найконечніші стрічі. Думалося, переждеться якомсь, увага підпілля відвер-

неться від мене до інших справ. Часом приходилося снуватися бічними вуличками, тоді дуж мій напнятий був, як стріла на луці, а руки в кишеннях на пістолях кожної хвили готових до стрілу. Напруження меншало вдень і на людних вулицях, та ніколи не покидало мене зовсім.

Нарешті впав удар. Це було одного гарного літнього дня, в саміське полудне на одній з найбільш рухливих вулиць Варшави. Ішов я вулицею Алеї Єрозолімське, ззаду за мною мій ад'ютант, що охороняв мене того дня. Наближаюся до рога вулиці Маршалковскої. На вулиці повно прохожих, поляків і німців, ані в гадці мені щось підозріле. І в тій хвили — перед очима блиск, в ушах гук! В цій сотій частині секунди всверловується в мізок думка — це стріл у мене! Значить — кінець. Так то він виглядає, цей кінець? Ні болю, ні жалю, нічого не видно й не чути.

Та хоч приголомшена була моя свідомість, руки виконують автоматичні рухи, в яких вправлялися кожного дня, не встиг поляк відскочити, як поцілили його два мої стріли й він упав. По хвилині приходжу до свідомости і чую, що живу, починаю помічати, що діється в оточенні. Бачу, люди втікають на всі сторони, тільки якийсь поляк недалеко від мене фільмує цілу сцену. Атентатчик лежить на хіднику, якісь німці ладяться стріляти до нього, чи навіть уже стріляють. В руках тримає він великий німецький пістоль марки парабеллум, звертає його знову в мій бік, але замість випалити в мене — пускає собі кулю в лоб. В таких випадках

загальна увага спрямована на того, хто лежить підстрілений, користаємо з того обидва і беремо ноги за пояс.

Хоч підпільні люди — без роду й без імени, а таких подій у Варшаві в той час рахувалося по кілька разів на день, але вістка про них біжить швидко, Довідаюся, що це поручник Юзеф Турскі, своєрідний десперадо, до безтями відважна людина в підпіллі. Мої стріли поцілили його у в'язання ніг, це пересудило втечу і він докінчив сам себе.

Яким чином лишився я в живих після того стрілу просто мені в обличчя, не розумів і не розумію. Але, коли пускають на мене людину, що вживалася тільки в дуже важних справах, значить — мене розшифрували, або мають сильні підозріння до того ступеня, що постановили вбити.

Відкликано мене з дотеперішньої праці, бо далше перебування в польському підпіллі вже користи не принесло б. Раз упали на мій слід — скоро відріжуть від усяких зв'язків, не то що нічого не досягну, ще й других можу погубити. Конечно ще хотів я побути якийсь час, щоб вислідити, звідки впало на мене підозріння і які зв'язки ще “чисті”, щоб безпечно впустити туди інших друзів, одначе мені просто заборонили. Тут не йшлося про рятунок тільки мого життя, бо я перейшов до іншої праці, де смерть теж разів мені заглядала ввічі, це була просто вимога доцільности. І я скорився.

Скриваючись кілька днів і передаючи все те з моїх зв'язків і відомостей, що могло придатися в праці іншим друзям, мав я час перебігти думкою

роки, що їх провів у Варшаві. Дістався я до польського підпілля, як було доручено. Прийшов туди майже голіруч, але завдання своє виконав незле. Просунув за собою ще й інших людей і загноздився так добре, що навіть після мого відходу або в разі моєї ліквідації справа не вривалася б. Регулярно постачав для Організації всю підпільну пресу. Доставляв усі відомості з підпільного польського внутрішньо-організаційного життя, що тільки попали в мої руки, а було того немало. Скільки польських фондів через мене було відпроваджено до нашої Організації на ведення української роботи, навіть зрахувати не можу. До нашої диспозиції малися різні польські, німецькі та інші фальшиві особисті документи, папери до подорожі тощо. Політичні, адміністраційні і до деякої міри військові пляни поляків, що відносилися до українців та українських земель не були вже для нас повною тайною. Хоч може не всі, але більшість з них була в наших руках. Виловлено кільканадцять злочинців і покарано їх за знуцання над українською людністю. Можу сказати, що куди тільки сягало моє коло діяння — ми до останнього дня були поінформовані про все, що там робилося і плянувалося. Певно, були жертви. І з нашого і з польського боку. Але де їх нема? Та ще й у таких грізно-страшних часах. Ми їх не шукали, не наше діло було нищити польське підпілля, навпаки, політична наша рація вимагала, щоб воно завдавало німцям якнайбільше турбот. Та й не було потреби того робити, бо ніхто так не нищив поляків, як вони самі себе, чи то необережністю, чи доносами і провокаціями власних лю-

дей. Ледве чи й діпняли б ми того, навіть якби й хотіли. Під нашими ударами падали вони тільки в нашій самообороні. Не забуваймо, що була це війна, не тільки там десь на далеких фронтах, але й тут, скрізь, де тільки жив український нарід і де ступала українська нога. Війна страшна, безпощадна, невидна, націлена на повне знищення нашого народу, не тільки на його політичне поневолення, але й на фізичну екстермінацію. Фанатизм і ненависть поляків до нас нічим не уступали в своїй натузі ненависті до німців. Може тому, що кожен пробує зігнати свою злість на слабшому.

Приглянувся я тоді полякам і пізнав їх з іншої, невідомої мені досі сторінки. Які б вони хиби не мали — смішна бундючність, задержуватість, жорстокість у відношенні до слабшого противника і плазунство перед сильнішим, легкодушність, ненависть, що засліплює політичний розум, якесь інколи цілковите нерозуміння дійсности — але ніхто їм не може відмовити одного: за свою Польщу готові до найбільших жертв, кожної хвилини і без вагання. Таких гекатомб сліпих, зовсім непотрібних у більшості випадків жертв, як їх клали поляки в своїй “масовій конспірації” не можна пояснити нічим іншим, тільки до білого розжаренням патріотизмом, гарячою любов’ю своєї батьківщини.

Інколи мене поривала їхня стихія і я почувався роздвоєним, як д-р Джекіл і Гайд. Пірнувши в конспіративну атмосферу я не відмовлявся від найбільш небезпечного діла і може живий ще хто з поляків, моїх тодішніх “товаришів зброї”, що так

їх назву, зо спільної протинімецької дії, що так само згадує про ті часи, як я тепер. Але ось минає хвиля, одна і друга, — і я знову українець, висланий для розвідки своєю Організацією.

Події того часу часами здаються мені такими далекими, як найдавніша історія. Неначе не я самий був актором там на сцені, а тільки читав це з чужих споминів після багато-багато літ. Історія вертається або й не повторяється. В подробицях — так, але в загальних своїх лініях історія наших народів, польського й українського, що від віків живуть поруч себе в сусідстві, не змінялася і мабуть не зміниться. Наскільки сильніші були б обидва наші народи, якби могли жити в розумній приязні і злагоді, спертися плечима об себе і ставити чоло відвічним своїм ворогам. Та чи прийде коли до того, чи вічно тяжіти буде над нами прокляття долі?
